

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen-geschiedenis en verschijnt in februari, juni en oktober.

Informatie op Internet:
<http://www.let.ruu.nl/hist/info/VVG/>

Redactie

Zonneke Matthée (hoofdredactie)
 Marije Groos (eindredactie)
 Marijke Huisman (eindredactie)
 Lizzy Jongma

Redactie-adres

Schokkerwerf 1
 2317 DM Leiden
 Tel: 071-5215873
 E-mail: zmathee@worldonline.nl

Lidmaatschap/abbonement

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)
 Contributie 1998:
 f 40,00 per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer, of inkomen onder f 1500,00 p.m.)
 f 55,00 per jaar (lid)
 Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht in de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering. Abonnee f 30,00; Instellingen f 40,00
 Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG gironummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro.
 Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie.
 De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: 071-5215873

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- voorzitter: **dr. Maria Grever**
 Tel. wk. KUN 024-3615761 (fax 024-3612807) e-mail: M.Grever@let.kun.nl
- 1e secretaris: **drs. Ellen de Dreu**
 Tel. wk. 030-2536476, e-mail: Ellen@dutch.nl
- 2e secretaris: **drs. Marianne Boere**
 Tel. wk. IIAV 020-6651318, e-mail: boere@iiaav.nl
- Penningmeester: **drs. Anneke Linders**
 Tel. 020-6723263, e-mail: Linmos@xs4all.nl
- **drs. Esther Captain**
 Tel. wk. 030-2538231, e-mail: Esther.Captain@let.uu.nl
- **Evellen Rijsbosch**
 Tel. wk. IIAV 020-6650820, e-mail: Rijsbosch@iiaav.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. Piet Blaas (EUR)
 prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
 prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
 prof.dr. Willy Jansen (KUN)
 prof.dr. Paul Klep (KUN)
 prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
 prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
 prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

dr. Berteke Waaldijk
 Homeruslaan 58
 3581 MJ Utrecht
 Tel. wk. UU 030-2536151
 Internet://www.arts.inimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html

Correspondentieadres VVG

p/a IIAV
 Obiplein 4
 1094 RB Amsterdam
 Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp, Utrecht

Druk: Zet & Print, Naarden

Foto omslag: Raymond Harper

Geel over 'schroom'

Schroom! Kennen wij nog schroom? Zijn wij nog beschroomd? Wat is schroom? Leren wij onze kinderen nog wat schroom is? Ik schroom niet om te vertellen dat de VVG inmiddels 400 leden en abonnees heeft. Ik schroom wel als ik onbekenden moet vertellen dat ik chronisch ziek ben. Waarom eigenlijk? We leven toch in een cultuur waar spreken goud is en zwijgen zilver? En de meeste mensen met het grootste gemak de meest intieme gevoelens prijsgeven? Zodat je niet goed wordt van alle emotie-tv. Dat je de televisie beter kunt uitzetten dan aan, terwijl het toch zo'n prachtig medium is om amusement te bieden, je van alles te laten zien en/of je te informeren. Als er wel iets interessants te zien is, dan wordt dat vaak weer op een onmogelijk tijdstip gepresenteerd: te vroeg of terwijl je zo ongeveer aan je nachtrust toe bent.

Zo niet met het IKON-programma Geel: *De analyse en de verbeelding*. "Zijn er dingen die we voor ons zelf houden of zijn we alle schroom voorbij?", vroeg presentatrice Jacobine Geel aan socioloog en publiciste Jolande Withuis en de dichter C.O. Jellema. Aan het einde van dit interessante gesprek, waarin geprobeerd werd op een genuanceerde manier greep te krijgen op het begrip schroom, pleitten beiden voor het weer in ere herstellen van het begrip schroom, maar zonder nieuwe taboes te creëren.

Schroom werd vroeger vooral aan vrouwen toegeschreven. Mannen schroomden niet om ... (vul maar in); vrouwen waren beschroomd, zo las je in romans. De emancipatie heeft ze van de schroom bevrijd. Ik voel geen schroom als ik zeg dat ik me verheug op de volgende aflevering van Geel.

Zonneke Matthée

ROKEN

- Rokende vrouwen in historisch perspectief
Raymond Harper 3

PROMOVEREN

- Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw
Dorothee Sturckenboom 6

DE TWEDE SEKSE

- Een tweede leven voor *De tweede sekse*
Padu Boerstra en Eva van der Plas 9

ADVIESLITERATUUR

- Ambigüiteit in vrouwelijkheid
Marja van Tilburg 11

OPVOEDING

- Elitezonen naar school, elitedochters?
Benjamin Roberts 14

PROMOVEREN

- 'Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters'
Anneke Ribberink 17

ONDER DE LOEP

20

REPORTAGE

- Een vaderland voor vrouwen?
Hillie van de Streek 21

RECENSIE

- Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw
Marianne Baas 23
- Feministische openbaarheid
Marijke Huisman 25
- Parallele levens
Lizzy Jongma 26
- Barrière voor meisjesonderwijs
Gerda Geerdink 27

VERS VAN DE PERS

28

HISTORICA -SERVICE

29

IFRWH

30

NETWERK

32

In een kwade reuk

Rokende vrouwen in historisch perspectief

Raymond Harper

Ofschoon de tabak sinds de zestiende eeuw Europa veroverde, bleef het roken ogenschijnlijk eeuwenlang uitsluitend een mannenzaak. Pas rond het midden van de negentiende eeuw kwam hier geleidelijk verandering in. Niet iedereen was echter gelukkig met deze inhaalmanoeuvre. In dit artikel wordt de beeldvorming ten aanzien van rokende vrouwen belicht. Naast de hardnekkige associatie van roken met lichtzinnigheid wordt ook de relatie met de vrouwenemancipatie in de beschouwing betrokken, om uit te komen bij het actuele dilemma: is gezondheid belangrijker dan vrijheid?

Alhoewel de tegenwoordige controverse over het roken anders doet vermoeden, is de antirookbeweging zo oud als het tabaksgebruik zelf. De aangevoerde bezwaren daarentegen zijn onlosmakelijk verbonden met de 'tijdgeest'. In 1837 ventileerde Hildebrand, alias Nicolaas Beets, in een naderhand in de *Camera Obscura* opgenomen beschouwing over het reizen zijn ongenoegen over mannen van alle rangen en standen die met hun "stankfabriek" rijtuigen onveilig maakten. In het bijzonder ergerde het hem dat deze heren onverdroten bleven doorpaffen zonder "[...] zich te storen aan het hoesten van het liefste meisje der wereld, zo 't het ongeluk heeft van niet mooi te zijn [...]. Onze dames ('zachtmoedig als ze zijn!') durven ook nooit meer neen zeggen."

Als het roken in het bijzijn van vrouwen voor Hildebrand de voornaamste steen des aanstoots vormde, was diens Franse collega-auteur Prosper Mérimée ongetwijfeld een roker naar zijn hart. In zijn in 1845 verschenen novelle *Carmen* verhaalde Mérimée hoe zijn alter ego, de verteller, gedurende een verblijf in Spanje op een avond buiten zat te roken, toen de (nog anonieme) titelheldin bij hem kwam zitten. Welopgevoed als hij was, doofde de ik-figuur ogenblikkelijk zijn sigaar. Tot zijn verwondering verzekerde de onbekende jonge vrouw hem echter "[...] dat ze erg van de geur van tabak hield, en dat zij zelfs zelf rookte, als ze niet te zware *papelitos* [tabak gerold in papier, dus sigaretten] kon krijgen." Toevallig had de verteller die op zak, en zij stak gretig op. En daarmee is Carmen waarschijnlijk de eerste sigarettenrokende vrouw in de Westeuropese literatuur.

Niet dat er overigens in vroeger tijden geen pogingen waren ondernomen om vrouwen aan het roken te krijgen. Eind zeventiende eeuw verscheen een verhandeling van de hand van de arts Cornelis Bontekoe waarin tabak als wondermiddel werd aangeprezen, voor mannen én vrouwen. Hij beweerde dat Hollandse boerinnen reeds volleerde pijpooksters waren, en sprak de hoop uit dat deze 'heilzame' gewoonte onder vrouwen uit hogere milieus navolging zou vinden.

Vermoedelijk werd zijn wens niet bewaarheid, want zo'n vijftig jaar later trad de dichter Jan van Hoven energiek in herhaling. Laatstgenoemde verdiende tussen haakjes zijn boterham in de tabakshandel, dus helemaal belangeloos was zijn pleidooi niet.¹ Maar ook hij schijnt vooreerst weinig succes te hebben gehad. Eeuwenlang was de gangbare voorstelling van zaken in de literatuur en beeldende kunst dat het steevast mannen waren die rookten, en vrouwen die zich over de daarmee gepaard gaande overlast beklagden. Rokende vrouwen maakten slechts hun opwachting in het kader van een satire of karikatuur. Want vrouwen hielden niet van roken, laat staan dat ze er ooit zelf aan zouden beginnen. Zo dachten de meest mannelijke commentatoren er althans over.

Lichtekooien en courtisanes

In het begin van de negentiende eeuw werd de sigaar onder mannelijke rokers steeds populairder, even later gevolgd door de sigaret. De eerste prominente vrouw die tot grote ontseltenis werd gesignaleerd met een sigaret, was uiteraard

Detail van een art deco-illustratie, 1919. Foto Raymond Harper

het literaire *enfant terrible* George Sand. Omdat het woord 'sigaret' toentertijd nog niet was ingeburgerd, heerst in de secundaire literatuur het hardnekkige misverstand dat Sand een verwoed sigarenrookster zou zijn geweest. Dit is evenwel onjuist: zij rolde haar eigen sigaretten, hoewel ze een pijp tussendoor niet versmaadde. Blijkens haar biografie moet ze rond 1830 met roken zijn begonnen. Interessant is dat ze in 1833 een kortstondige en voor beide partijen niet erg bevredigende affaire heeft gehad met Mérimée.² Ondanks dat er natuurlijk een enorme kloof gaapt tussen de excentrieke bellettriste en de vrijgevochten zigeunerin uit *Carmen*, is het allesbehalve ondenkbaar dat Mérimée zijn Carmen tenminste voor wat het roken betreft op deze ontmoeting heeft gebaseerd.

Hoewel Carmen aanvankelijk een baan had in een sigarenfabriek - waarschijnlijk meende haar geestelijke vader zo haar premature voorliefde voor tabak te moeten verklaren -, waren haar inkomsten voornamelijk afkomstig uit diefstal, roof, smokkel, waarzeggen en prostitutie. Tot rond de eeuwwisseling waren het, althans in de bellettrie, vrijwel uitsluitend vrouwen met een bedenkelijke levenswandel die rookten, en dan nog bij voorkeur niet in het openbaar. Baudelaire verhaalde tegen 1850 van sigarettenrokende hoeren. In de operabewerking van *Carmen* (1875) liepen de werknemers van de sigarenfabriek uitdagend met een sigaret in de mond naar mannen te lonken. De losbandige hoofdpersoon van Zola's zedenschets *Nana* (1880) draaide in haar appartement sjekies; in De Maupassants venijnige schelmenroman *Bel-Ami* (1885) rookte Madeleine Forestier onophoudelijk sigaretten onder het denkwerk dat zij achter de schermen verrichtte ten behoeve van de journalistieke carrière van haar gemakzuchtige echtgenoot. Met beide dames liep het natuurlijk slecht af. *Nana* stierf aan een geslachtsziekte, en Madeleine werd op heterdaad betrapt bij overspel met een minister, waarna zij ouder gewoonte *unverfroken* een sigaretje opstak. Hoewel een en ander zelfs naar negentiende-eeuwse maatstaven met grote ingetogenheid werd weergegeven, moet deze scène nog decennia later als buitengewoon decadent en zinnenprikkend zijn ervaren. De jonge Anton Wachter uit Vestdijks debuutroman *Kind tussen vier vrouwen* werd door hevige lustgevoelens bevangen toen hij de desbetreffende passage onder ogen kreeg tijdens een stiekeme speurtocht in de bibliotheek van zijn louché oom Jaap: "Zijn polsen joegen. Want de vrouw stond er ook bij, rechtop, schaamteloos, wulps; zij rookte sigaretten. [...] Lezen kon hij niet meer, ... dat ministerslichaam, die vrouw!..."

De erotische meerwaarde die werd toegedicht aan rokende vrouwen blijkt eveneens uit het feit dat in het begin van deze eeuw op grote schaal 'ondeugende' foto's werden verhandeld waarop schaars geklede jonge vrouwen zijn geportretteerd met een sigaret. Ook in de film was de sigaret tot voor kort een onmisbaar attribuut van de *vamp* of *femme fatale*, van Marlene Dietrich tot Michelle Pfeiffer en Madonna.

Toch waren het in werkelijkheid al spoedig niet meer uitsluitend lichtkooien en courtesanes die rookten. Rond het

midden van de negentiende eeuw werden sigaar en sigaret namelijk ontdekt door proto-feministen, die gelijke rechten nastreefden voor vrouwen en mannen, en niet inzagen waarom een uitzondering zou moeten worden gemaakt voor het genot van tabak. Dit gaf onder conservatieve mannelijke commentatoren aanleiding tot hevige consternatie, waarbij het lijkt alsof het roken door vrouwen als een groter gevaar voor de gevestigde orde werd beschouwd dan hun entree op het politieke en culturele toneel.³ Spotprenten uit die tijd tonen het 'schrikbeeld' van de geëmancipeerde vrouw, gewapend met rookwaar en soms tevens gestoken in mannenkleren.

Na 1900, en vooral na de Eerste Wereldoorlog, werd de rokende vrouw geleidelijk aan maatschappelijk geaccepteerd, het eerst in Engeland en Amerika. De emancipatorische connotaties raakten wat op de achtergrond, zodanig zelfs dat binnen de toenmalige *jetset* het roken van sigaretten als typisch 'vrouwelijk' te boek ging staan. In twintigste-eeuwse spotprenten op voorstanders van vrouwenkiesrecht schittert het eertijds obligate rookgerei dan ook nagenoeg door afwezigheid. Op hun beurt bedankten de suffragettes ervoor om over één kam te worden geschoren met de zogeheten *flapper*, de archetypische jaren-twintig-genotzoekster met kort haar, zware make-up, en steevast afgebeeld met een sigaret, vaak in een koket pijpje.⁴ Chronieken van het society-leven als Cecil Beaton, Agatha Christie, Dorothy Sayers en P.G. Wodehouse maakten de rokende vrouw tot een modieuze verschijning in de betere kringen. De *working class woman* zou tot na de Tweede Wereldoorlog op haar beurt moeten wachten.

Vrouwensigaretten

Volgens de Duitse romanticus Heine liep Nederland vijftig jaar achter bij de rest van de wereld. Voor wat het roken door vrouwen betreft is dit zonder meer juist. In het begin van deze eeuw baarde Carry van Bruggen alom opzien als de Nederlandse George Sand, niet het minst omdat zij rookte "toen geen enkele respectabele vrouw dat deed".⁵ Dat ook vrouwen lippen-dienst bewezen aan de weerstand tegen usurpatie van mannelijke privileges, blijkt uit een tijdens het interbellum veelgelezen meisjesroman van Cissy van Marxveldt. De eeuwige bakvis Joop ter Heul werd door haar nieuwbakken echtgenoot

betrapt terwijl ze heimelijk een sigaret rookte, waarop Van Marxveldt haar heldin schuld bewust liet verklaren:

"Leo houdt er niet van, dat een vrouw vaak rookt, omdat hij beweert, dat roken alleen raison heeft, wanneer je het prettig vindt en dat geen enkele vrouw in staat is om tabak te appreciëren. Hij vindt het manoeuvreren met een sigaret wel aardig, doch je moet er geen ernst van maken."

Leo en zijn geestverwanten hebben sedertdien knarsetandend moeten toezien hoe, ook in Nederland, meer en meer vrouwen er wél ernst van maakten. Tot op zekere hoogte mag men dit beschouwen als een bijverschijnsel van de vrouwenemancipatie. Er bestaat statistisch gezien een positieve correlatie tussen het roken door vrouwen en hun maatschappelijke gelijkberechtiging, en op beide gebieden heeft in Nederland sinds de dagen van Joop ter Heul een inhaalslag plaatsgevonden.

"Hebt u een vuurtje?". Duitse spotprent uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Foto Raymond Harper

Geen pleidooi voor meer vrouwelijk zelfbewustzijn, maar een onderdeel van een Amerikaanse sigarettenadvertentie uit de jaren vijftig. Foto Raymond Harper

den. Economische factoren hebben echter eveneens een belangrijke rol gespeeld. Rond 1900 kwam de machinale productie van sigaretten op gang, waardoor de sigaret van een luxe-artikel tot een betaalbaar massaproduct werd. Op een gegeven moment was de mannenmarkt verzadigd - er is een periode geweest dat bijna negentig procent van de volwassen mannen rookte!⁶ -, zodat de branche voor een vergroting van de afzet op vrouwelijke consumenten aangewezen was. Er kwamen speciale 'vrouwensigaretten', die overigens - wat óók als een teken van emancipatie kan worden opgevat - momenteel slechts een marginaal marktaandeel hebben overgehouden. Ook in reclamecampagnes speelde de vrouw een steeds zelfstandiger rol. Aanvankelijk is haar afbeelding gebruikt om rookwaar letterlijk aan de man te brengen; later probeerde men met behulp van vrouwelijke beroemdheden een exclusief cachet aan een alledaags product te verlenen om meer vrouwen tot roken aan te zetten. Sedert de opkomst van de 'tweede feministische golf' tenslotte werd door de commercie schaamteloos geappelleerd aan het vrouwelijke zelfbewustzijn: "You've come a long way, baby!"

Inderdaad. In een Duitse studie uit de jaren vijftig over de geschiedenis van het roken stelt de (mannelijke) auteur dat weinigen nog principiële bezwaren koesteren tegen het roken door vrouwen, maar dat op straat rokende vrouwen net zoveel opzien baren als in de negentiende eeuw.⁷ Een recenter werk plaatst vraagtekens bij de acceptatie van het roken van sigaren door vrouwen.⁸ Tegenwoordig is het percentage rokers onder vrouwen van de naoorlogse generaties in Nederland bijna gelijk aan dat onder mannen.⁹ Vrouwen roken, net als mannen, overal waar dat (nog) mag, ook in de buitenlucht. Als dat beter bij hun smaak, imago of portemonnee past, roken zij shag. En tenslotte raakt de sigarenrokende vrouw gaandeweg ingeburgerd. Alleen de aloude pijp is, om welke reden dan ook, nog altijd nagenoeg voorbehouden aan de heren der schepping.

Twee kwaden

Nochtans ontbreekt het ook vandaag de dag niet aan kritische geluiden. Zoals eerder is opgemerkt, is de anti-rookbeweging van alle tijden. De laatste decennia wint zij echter voortdurend aan invloed. Tevens richt zij zich, rechtstreeks of indirect, steeds vaker specifiek tot vrouwen. Men denke aan de op rookwaarverpakkingen afgedrukte waarschuwing tegen roken tijdens de zwangerschap. Vanuit een medisch standpunt

bezien valt hier veel voor te zeggen, te meer omdat, alles welbeschouwd, longkankersterfte een discutabele graadmeter van vrouwenemancipatie is. Toch laat dit onverlet dat het recht om desondanks naar eigen verkiezing wel of niet te roken wel degelijk van grote betekenis is voor de maatschappelijke positie der vrouw.¹⁰ Het is geen toeval dat religieuze fanatici van allerlei denominaties vrouwen dit recht ontzeggen, waarbij de gezondheidsrisico's slechts een welkome bijkomstigheid vormen. Onder strenge moslims en orthodoxe christenen is roken door vrouwen taboe. Minder bekend is dat in het Amerika van de Drooglegging, voordat het verband tussen roken en kanker vastgesteld was, reactionaire groeperingen naast alcohol ook tabak wilden uitbannen en zich vooral richten tegen rokende vrouwen. Een Duitse geestelijke schreef rond 1930 een traktaat met de polemische titel *Ist Rauchen Sünde?* Hij meende deze vraag bevestigend te moeten beantwoorden, en hekelde vrouwen die zich door het slechte voorbeeld der mannen lieten verleiden: "Wat een gezicht: een rokende vrouw!"¹¹ Enige jaren later liet

Hitler proclameren dat Duitse vrouwen niet roken. In Margaret Atwoods pessimistische toekomstfantasie *The Handmaid's tale* (1985) tot besluit worden vruchtbare jonge vrouwen in een fallocratische religieuze dictatuur tot verlengstuk van hun baarmoeder gereduceerd. Het spreekt vanzelf dat zij niet mogen roken.

Tussen twee kwaden is het altijd slecht kiezen. Aangezien het percentage rokers, na jarenlang te zijn gedaald, inmiddels is gestabiliseerd, en het op afzienbare termijn onwaarschijnlijk is dat het aantal rokende vrouwen nog significant zal afnemen zonder druk van buitenaf, is de prangende vraag welk desideratum, volksgezondheid versus zelfbeschikkingsrecht, in deze discussie in de nabije toekomst de overhand zal behalen.

Raymond Harper is maatschappijhistoricus, letterkundige, en roker.

1. Ontleend aan *Musaeus. Tijdschrift voor Renaissance-letterkunde* 4-5 (1997): themanummer roken.
2. C. Cate, *George Sand. A biography*. Boston, 1975, pp. 244 e.v.
3. Zie onder meer G. Böse, *Im blauen Dunst. Eine Kulturgeschichte des Rauchens*. Stuttgart, 1957, pp. 101-102.
4. Zie B. Melman, *Women and the popular imagination in the twenties*. New York, 1988, p. 22.
5. J. Fontijn en D. Schouten (red.), *Carry van Bruggen*. Amsterdam, 1978, p. 129.
6. G. Böse, *Im blauen Dunst*, p. 89 (Duitsland begin jaren vijftig. Voor zover ik weet, golden voor landen als Nederland en Engeland toentertijd vergelijkbare cijfers).
7. Ibidem, p. 102.
8. W. Schivelbusch, *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genußmittel*. Pocketed., Frankfurt am Main, 1990, pp. 132-137.
9. *Vademecum gezondheidsstatistiek Nederland 1996*. Voorburg etc., 1996, p. 94.
10. Vgl. R. Klein, *De goddelijke sigaret*. Ned. vertaling, Amsterdam, 1994, p. 181.
11. E. Modersohn, *Ist Rauchen Sünde?* Z.p., z.j., p. 12.

Spectators van hartstocht

Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw

Dorothee Sturkenboom

De achttiende eeuw, die bekend staat als de eeuw van de Rede en de Verlichting, was tegelijkertijd ook de eeuw waarin hartstochten en sentimenten de gemoederen beroerden. Dorothee Sturkenboom promoveerde onlangs cum laude op een proefschrift met de titel *Spectators van hartstocht*, waarin zij de historische verwevenheid van sekse en emotie-opvattingen voor dat tijdvak onderzocht. Hieronder volgt een ingekorte versie van de tekst die zij op 2 oktober 1998 bij de verdediging van haar proefschrift in Nijmegen uitsprak.

Geachte en dierbare aanwezigen,

Ik wil mijn verhaal van vanmiddag beginnen met twee citaten, citaten die ik tevens als motto op de eerste pagina van mijn proefschrift heb opgenomen:

“Odi et amo. Ik haat en ik bemín,
je vraagt misschien waarom ik dat doe, ik weet het niet, maar ik voel dat het gebeurt en ik word er door verscheurd”.
Catullus, Rome, 1e eeuw voor Christus

“De moralisten die ons zouden voorhouden onze passie en onze begeerten te beheersen om gelukkig te kunnen zijn, weten niets af van het geluk ... als we aan God al iets zouden kunnen vragen, dan zou dat hartstocht moeten zijn.”
Madame du Châtelet, Frankrijk, 18e eeuw

Twee personen, twee visies op emoties. In Catullus' woorden klinkt een zeker onbehagen door over wat hij voelt. Madame du Châtelet daarentegen heeft een uitgesproken positieve kijk op het gevoelsleven van de mens.

Catullus was een man, Madame du Châtelet een vrouw. Zou daarmee hun zo verschillende beleving van emoties afdoende verklaard zijn? Ik vrees dat dát iets te eenvoudig gedacht is. Indien het leven en de mensen zo zwart-wit in elkaar zouden steken, was er geen vak als vrouwenstudies nodig geweest en had ik niet zoveel pagina's en zoveel voetnoten hoeven te wijden aan de beantwoording van de vraag hoe in de achttiende eeuw sekse en emoties met elkaar verbonden werden.

Het idee dat mannen zich minder gemakkelijk aan hun emoties overgeven dan vrouwen, ja zelfs minder emotioneel zouden zijn dan vrouwen, wordt binnen vrouwenstudies beschouwd als een belangrijk element in de symbolische, structurele en individueel-psychische werking van *gender*, een uit het Engels overgenomen woord waarvoor ik zelf liever het Nederlandse 'sekse' gebruik. Met het begrip *sekse* dat in mijn proefschrift zo prominent aanwezig is, verwijs ik niet

naar sekse in de biologische betekenis van het woord, maar naar sekse als een sociaal-culturele categorie: als de plaats en betekenis die het sekseverschil in een maatschappij of in een cultuur heeft. Dit begrip was voor mij een noodzakelijk analysemiddel om greep te krijgen op het achttiende-eeuwse denken over emoties. De vraag óf en op welke manier ideeën over het verschil tussen mannen en vrouwen ook de achttiende-eeuwse ideeën over emoties kleurden, heb ik als leidraad genomen voor mijn onderzoek.

*Zie Xantipp' dat booze Wyf. Fœi wat oog, wat lip!
Lélyk zytge ook, zytge boos, lélyk als Xantipp'.*

*Schrikbeeld van de emotionele vrouw. Uit: Vaderlandsch A.B. Boek
voor de Nederlandsche Jeugd (1781).
Foto Universiteitsbibliotheek Nijmegen*

Emotionele cultuur

Ideeën over emoties heb je in soorten en maten: er bestaan ingewikkelde wetenschappelijke theorieën over hoe emotionele verschijnselen ontstaan en wat ze in ons lichaam en onze geest doen, maar er bestaan ook eenvoudiger denkbeelden over wat emoties zijn die velen van ons in het dagelijks leven met ons meedragen. We hebben ideeën over welke gevoelens goed zijn en welke slecht, welke stemmingen we moeten onderdrukken en welke we vrijelijk kunnen uiten, welke gemoedsbewegingen we ons alleen binnenshuis kunnen veroorloven en welke we ook buitenshuis kunnen tonen. We hebben ook zo onze gedachten over hoe emoties geuit moeten worden en voor wie welke emoties gepast zijn. Daarnaast hebben we een schat aan woorden om onze gevoelens en emotionele ervaringen te benoemen, al is ons hedendaagse gevoelsvocabulary beperkter en eufemistischer dan het in de achttiende eeuw was.

Dat geheel van emotie-woorden en -idealen, van gevoelsregels en expressiecodes, van theorieën en populaire overtuigingen heeft een sturende werking op de benoeming, de uiting én de beleving van emoties en gevoelens en is door de tijd heen - net zoals het denken over sekseverschillen - aan veranderingen onderhevig. Het is dit totale tijds- en plaatsgebonden complex van ideeën dat ik in mijn proefschrift benoemd heb met de term *emotionele cultuur* en dat ik vanuit een historisch perspectief heb willen onderzoeken op de veranderende betekenissen die sekse daarbinnen kan hebben.

Spectators

Tot zover heb ik mijn verhaal nog vrij algemeen gehouden en dat is geen toeval. Terugkijkend op de begintijd van mijn onderzoek, zullen enkelen van u zich wellicht herinneren dat ik aanvankelijk grote moeite had mijn onderzoek af te bakenen. Toch was dat noodzakelijk, wilde deze persoonlijke fascinatie ook in een haalbaar onderzoeksvoorstel resulteren en wilde ik vervolgens dit onderzoek afronden voordat ik oud en grijs geworden zou zijn.

De keuze die ik uiteindelijk bij die afbakening gemaakt heb, namelijk me te beperken tot een onderzoek naar de betekenis van sekse in de emotionele cultuur van een zeer specifieke groep van Nederlandse schrijvers uit de achttiende eeuw, kan en wil ik hier nu - op dit moment althans - niet opnieuw verantwoorden. In plaats daarvan zal ik de mij resterende minuten gebruiken om een korte typering te geven van deze schrijvers, de auteurs van de zogeheten spectatoriale geschriften.

De spectatoriale geschriften, ook wel kortweg spectators genoemd, zijn te beschouwen als de achttiende-eeuwse voorlopers van onze hedendaagse opinie-weekbladen. De auteurs lijken op onze moderne columnisten: ze hebben een voorkeur voor een satirisch-literaire stijl en verbergen hun identiteit achter een pseudoniem. Ze noemen zich Heren Spectatoren ... op enkele uitzonderingen na zullen dames zich niet aan dit journalistieke genre wagen. Het woord *spectator* verwijst daarbij naar de kritische blik van de auteurs die een moralistisch commentaar leveren op de gewoontes, gedragingen en gevoelens van hun tijdgenoten met de bedoeling hun lezers op te voeden tot verlichte, sociale en deugdzame mensen.

Als kinderen van de achttiende-eeuwse Verlichting hebben deze auteurs een onvoorwaardelijk vertrouwen in de menselijke natuur en geloven zij - net als Madame du Châtelet - dat emoties door God gegeven zijn voor het behoud en geluk van de mensheid. Maar ook weten zij - net als Catullus - dat emoties een verscheurend effect kunnen hebben op de gemoedsrust van het individu. Én, wat hen nog meer verontrust, dat excessieve emoties zelfs een maatschappij kunnen ontwrichten. Daarom denken zij dat het belangrijk is de 'hartstochten', zoals in de achttiende eeuw alle emotionele verschijnselen nog worden genoemd, te beheersen. Tot slot menen zij dat mannen daar beter in zijn dan vrouwen...

"Laat ik deze gezegende plek met mijne oogen
"aanteekenen;"

LVIII. 374

Gevoelige man die zich in het vrouwelijke gemoed kan inleven. Uit: De geschiedenis van Karel Grandison (1797-1802, oorspr. 1753-1754).

Foto Universiteitsbibliotheek Nijmegen.

Selectieve emoties

Het intrigerende van deze auteurs is echter dat zij - in weerwil van hun ideeën over de seksegebonden wijze van omgaan met emoties - toch ook bij sommige mannen een 'vrouwelijk' gebrek aan zelfbeheersing signaleren. Hun teksten laten zien dat zij de neiging hebben dit soort 'verwijfd' emotioneel gedrag vooral te projecteren in andere maatschappelijke groepen dan de Nederlandse burgerij waaruit zijzelf afkomstig zijn.

In mijn proefschrift heb ik betoogd dat dit te maken had met de maatschappelijke machtsverhoudingen in de achttiende-eeuwse Republiek en met de behoefte van de spectator-schrijvers om voor de Nederlandse burgerij een eigen moreel-superieure identiteit af te bakenen. Dit betekende dat in het zelfbeeld van deze auteurs voor sommige emoties absoluut geen plaats was en voor andere wel: wellust, geldzucht, excessieve godsdienstijver, spijzucht, hypochondrie en door-geschoten eigenliefde bedreigden het deugdzame en mannelijke imago van de Nederlandse burgerij. Maar het mededogen, de naastenliefde en het huiselijk gevoel werden beschouwd als verheven 'sentimenten' waarmee de burgerij wel voor de dag kon komen.

*Moeder heeft u ook zo lief, O zy is zo goed!
Zie hoe teder aan haar hart zy het Kindje voedt.*

Ideaalbeeld van de emotionele vrouw. Uit: Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd (1781). Foto Universiteitsbibliotheek Nijmegen

Wanneer aan het einde van de achttiende eeuw het karakter van de *gevoelige held* - een man die door medelijden bewogen de helpende hand reikt naar zijn ongelukkige medemens - tot een nieuw mannelijk ideaalbeeld wordt, betekent dat een verschuiving in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers en van de betekenis van sekse daarin. Uitgedragen wordt dat gevoeligheid en mannelijkheid elkaar niet uit hoeven te sluiten, mits die gevoeligheid zich op de juiste wijze manifesteert.

Keurslijf

Tegelijkertijd vindt er een verandering plaats in de emoties die aan vrouwen worden toegeschreven. Aan het begin van de achttiende eeuw worden de vrouwelijke hartstochten nog vooral geprojecteerd in het kwade wijf, een vrouw die met haar woede-aanvallen en ongeremde heerszucht haar omgeving terroriseert. Aan het einde van de achttiende eeuw wordt de vrouwelijke emotionaliteit positiever getuid en vooral herkend in de tedere zorg van een liefhebbende moeder voor haar kroost en echtgenoot. Het is dit beeld van de emotionele vrouw dat in de negentiende en twintigste eeuw een waar keurslijf zou gaan vormen voor het vrouwelijk geslacht omdat het - anders dan voorheen bij het kwade wijf het geval was - gepresenteerd zou gaan worden als een vanzelfsprekend, uit haar biologische bestemming voortvloeiend lot waar bijna geen vrouw meer aan kon ontsnappen.

Deze en andere elementen in de emotionele cultuur van de Nederlandse spectator-schrijvers waar ik nu niet verder op in kan gaan, laten zien dat mannelijkheid, vrouwelijkheid en emoties in de geschiedenis niet altijd op dezelfde wijze met elkaar verbonden zijn geweest. Die wetenschap helpt ons ook onze hedendaagse denkbeelden over de emoties van mannen en vrouwen te relativieren.

Dorothee Sturkenboom is historica en was tussen 1990 en 1998 verbonden aan het Centrum voor Vrouwenstudies aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Momenteel treft zij voorbereidingen voor een volgend onderzoeksproject.

Dorothee Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum: Verloren 1998. ISBN 90-6550-595-4, f 54,-.

AMSAB en MIAT

organiseren het internationaal colloquium

GENDER & KLASSE IN DE 20STE EEUW

Gent, 27-30 april 1999

Recentelijk is veel discussie ontstaan over de relatie tussen klasse, gender en seksualiteit. Het colloquium 'Gender en Klasse' brengt een aantal provocatieve bijdragen over twee thema's die elkaar voortdurend zullen kruisen.

Centraal staan daarin de definitie van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de arbeiderswereld in termen van uitsluitings- en controlemechanismen in de politieke arena, de arbeid, de sociale sekseverhoudingen, het seksueel leven, in de kunst en in de informatie.

Die problematieken worden doorkruist door de evolutie van de vrouwen in België in de twintigste eeuw vanuit historische, sociologische en psychodynamische invalshoeken.

m.m.v. Centrum voor Genderstudies en Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Programma is te verkrijgen bij:

Brigitte De Mulder, Amsab, Bagattenstraat 174, 9000 GENT

Tel.: 09-224.00.79 Fax: 09-233.67.11

E-mail: amsab@skynet.be

Internet-site: <http://www.iisg.nl/~womhist/colloq.html>

KORTING VVG-LEDEN tijdens en na de ALV

Jaarboeken

- * VVG-leden krijgen **f7,-** korting op het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* dl. 19 *Voeden en opvoeden* (Amsterdam IISG, 1999). Zij dienen dan vóór 1-6-1999 het bedrag van f31,50 over te maken naar giro 4102980 van de VVG Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam o.v.v. 'Jaarboek 19'. Dit is inclusief portkosten. Namen en adressen worden dan doorgegeven aan de Uitgeverij Stichting Beheer IISG. In de week na de presentatie in 1999 stuurt de uitgeverij het nieuwe Jaarboek vervolgens op. (De boekhandelsprijs voor het nieuwe Jaarboek is f38,50).
- * Daarnaast krijgen leden **f5,- korting** op de *Jaarboeken* 13 t/m 18. Deze zijn voor f29,50 te koop.

Tipjes

- * VVG-leden krijgen **f8,- korting** op de VVG-reeks 'Een tipje van de sluier'. Tijdens de ALV zijn de Tipjes van uitgeverij Verloren *Vrome vrouwen* voor f 27,- (boekhandel 35,-) en *Rebels binnen de regels* voor f 17,- (boekhandel 25,-) te koop. Het Tipje van uitgeverij de Walburg Pers *Vrouwen in den vreemde* over migratie is te koop voor f 27,- (boekhandel 34,50).

Een tweede leven voor *De tweede sekse*

De filosofie van Simone de Beauvoir

Padu Boerstra en Eva van der Plas

Dit jaar is het vijftig jaar geleden dat *De tweede sekse* in Frankrijk verscheen. Het feministische denken heeft in de tussentijd een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Padu Boerstra en Eva van der Plas vroegen zich daarom af of het magnum opus van Simone de Beauvoir nog een inhoudelijke rol in de hedendaagse feministische wetenschapsbeoefening speelt; in filosofische kringen worden de laatste jaren in ieder geval uiteenlopende interpretaties op *De tweede sekse* losgelaten.

De tweede sekse verscheen in twee delen. Het eerste deel werd in 1949 met lof ontvangen; in een week werden 22.000 exemplaren verkocht. Het tweede deel, dat in november 1949 verscheen, veroorzaakte echter een rel. Het verkocht even goed als het eerste deel maar de kritieken waren vernietigend. De Beauvoir had met haar analyses van de vrouw in de hoofdstukken *Seksuele inwijding*, *De lesbische vrouw* en *De moeder* de grenzen van het betamelijke overschreden.

In het eerste boek, *Feiten en mythen*, gaf ze een wetenschappelijk neutraal ogende analyse van de positie van de vrouw. Verschillende toentertijd moderne wetenschappelijke benaderingen, zoals het marxisme en de psychoanalyse werden door De Beauvoir geïntegreerd in een alomvattende existentiële analyse. Vervolgens gaf zij een historisch overzicht van de positie van de vrouw vanaf de prehistorie, en beschreef ze de

bestaande mythes over vrouwen aan de hand van het werk van vijf schrijvers. Ze liet zien hoe de vrouw tot 'de tweede sekse' was geworden, een *être relatif* ten opzichte van de eerste sekse, de man, en welke mythes haar onderdrukking in stand hielden.

In het tweede boek beschreef De Beauvoir "het normale en traditionele lot van de vrouw".¹ Haar opvoeding, het huwelijk en het

moederschap beschouwde De Beauvoir als onderdrukkende omstandigheden waaruit de 'moderne vrouw' zich, op weg naar de bevrijding, zou moeten losmaken. Dit afwijkende oordeel over traditionele vrouwelijke instituties maakte heel wat los bij de commentatoren. Zo schreef de vertaler in zijn voorwoord bij de Engelstalige editie: "Een serieus en alomvattend boek over de vrouw, door een vrouw die geleerd en geestig is. Wie had dat ooit durven hopen?"² Vanuit de vakwetenschappen kwam kritiek op de pretentie van volledigheid en universaliteit van de historische, literair-wetenschappelijke en sociologische passages. De cultureel-antropologische passages zouden volgens deze kritieken te westers gecentreerd zijn.

De vrouw als ander

Vernieuwend aan *De tweede sekse* was dat er een cruciale analyse van de situatie van vrouwen gemaakt werd. Grote indruk maakte haar stelling dat de mens als betekenisgevend wezen zelf waarde toekent aan biologische feiten: "Je wordt niet als vrouw geboren, je wordt vrouw gemaakt" is niet voor niets het bekendste citaat uit *De tweede sekse*.³

Het boek gaf een compleet nieuw inzicht in de mechanismen van onderdrukking die werkzaam zijn in de relatie tussen de seksen. De Beauvoir gebruikte Hegels dialectiek van heer en knecht. Volgens Sartre, die deze dialectiek ook in zijn filosofie gebruikte, vat de mens in de relatie met de ander zichzelf als subject op en tracht hij de ander tot object te maken. De Beauvoir paste deze analyse toe op de verhouding tussen de seksen: de vrouw is altijd de ander-van-de-man. De man is het essentiële, getooid met karaktereigenschappen die in onze cultuur als positief of neutraal gelden. De man is sterk en rationeel, de vrouw is zijn tegendeel: zwak en irrationeel.

Hiermee gaf De Beauvoir de vraag naar het verschil tussen de seksen een filosofische status. De uitweg uit deze situatie was het achter zich laten van de reproductieve taken die vrouwen ketenen aan hun afhankelijke leven als 'ander-van'. Ze moesten, net als mannen, als actief handelend subject gaan optreden. Economische zelfstandigheid was hiervoor een vereiste.

Word man

In de jaren zeventig kwam er kritiek op De Beauvoirs streven naar gelijkheid tussen mannen en vrouwen. De feministische theorie wilde in die tijd juist het verschil tussen de seksen benadrukken. Herwaardering van traditioneel vrouwelijke waarden werd als het beginpunt van emancipatie gezien. Het denken van De Beauvoir werd door de feministische theoretici als een typisch staaltje van 'gelijkheidsdenken' opgevat. De Beauvoir zou streven naar het opheffen van het verschil tussen mannen en vrouwen. Volgens deze critici zei de Beauvoir uiteindelijk: "word man". Ook werd De Beauvoir verweten het begrippenkader van Sartre te hebben overgenomen, dat zij zagen als mannelijk en misogyn.

De laatste jaren lijkt er een herwaardering van *De tweede sekse* plaats te vinden. Verschillende filosofen en feministische theoretici bieden nieuwe, gewaagde en uiteenlopende interpretaties. Het werk van De Beauvoir wordt gekoppeld aan, en vergeleken met bijvoorbeeld Descartes en de fenomenologie. Er gaan zelfs stemmen op om haar als postmodernist *avant-la-lettre* te beschouwen. De overeenkomst tussen deze diverse interpretaties is dat het werk van De Beauvoir in de eerste plaats filosofisch genoemd wordt. Verder wordt De Beauvoir niet langer als kloon van Sartre beschouwd maar ligt de nadruk op haar eigen, originele ideeën.

Ik denk, dus ik ben een vrouw

"Zijn er eigenlijk wel vrouwen?" vraagt De Beauvoir in de inleiding van *De tweede sekse*. Haar analyse van de situatie van de vrouw is zo fundamenteel dat zij alles wat eerder over de vrouw is gezegd achter zich liet, en bij haar eigen ervaring van vrouw-zijn begon. In een van de hedendaagse interpretaties wordt een vergelijking gemaakt met de *Meditaties* van Descartes, waarin hij tot zijn beroemde conclusie komt: 'Cogito ergo sum'.⁴

Descartes had dan wel heel andere doelstellingen (hij wilde een fundering leggen voor wetenschappelijke kennis), de betoogtrant komt overeen. Zo valt op dat beiden bij zichzelf beginnen, om van daaruit hun onderzoek uit te breiden naar de rest van de wereld. In deze interpretatie wordt bovendien gesteld dat De Beauvoir een kritisch antwoord heeft willen geven op Descartes, die als denker van de Verlichting en het rationalisme immers bijgedragen heeft aan het beeld van de vrouw als 'Ander', als niet-rationeel wezen. Is Descartes' conclusie 'ik denk dus ik ben' en: 'de mens is een denkend wezen', De Beauvoir zegt hierop: als de mens een man is, en de vrouw de Ander, wat is dan een vrouw? Ik ben een vrouw, vervolgt ze, dus kan ik het best vanuit mijn eigen situatie beginnen te beschrijven wat dat is, vrouw-zijn.

Volgens een andere interpretatie, die enigszins aansluit bij de bovenstaande, is *De tweede sekse* een fenomenologisch werk.⁵ De fenomenologie is de filosofische stroming waarin het beschrijven van de verschijnselen zoals ze zich in de onmiddellijke ervaring voordoen, centraal staat. Niet de wetenschappelijke modellen verschaffen ons de meest volledige kennis van de werkelijkheid, maar onze onmiddellijke ervaring.

Bovendien worden de verschijnselen altijd in de context van hun situatie begre-

pen. De Beauvoir, die bekende fenomenologen als Husserl had gelezen, zou in *De tweede sekse* vanuit haar eigen ervaring een fenomenologische beschrijving van verschillende facetten van de situatie van de vrouw hebben gegeven.

Het interessante aan een fenomenologische interpretatie van *De tweede sekse* is dat een groot deel van de kritiek die het werk door de jaren heen heeft gekregen, onderuit wordt gehaald. Volgens deze kritiek bedrijft De Beauvoir slechte wetenschap en doet ze ongefundeerde uitspraken. In een fenomenologische lezing ligt dat echter heel anders. De vakwetenschappen kunnen geen volledige weergave van de werkelijkheid geven; wel levert elke wetenschappelijke invalshoek een bijdrage aan het totaalbeeld van het bestudeerde fenomeen. De Beauvoir wil volgens deze interpretatie alleen *gebruik*

maken van vakwetenschappen door die in een breder, filosofisch kader te plaatsen. De feiten die zij noemt, heeft zij dan ook niet als bewijs willen *aanhalen*, maar veeleer als middel om een inzicht over te brengen.⁶

In deze visie hebben de dingen niet bij voorbaat een betekenis, maar ontstaat betekenis pas in de menselijke ervaring. In *De tweede sekse* komt dit tot uiting in de opvatting dat de biologische verschillen tussen de seksen niet voor zich spreken, maar betekenis krijgen in een culturele context; het lichaam is voor De Beauvoir geen ding maar een situatie.⁷ Je zou zelfs kunnen zeggen dat De Beauvoir hiermee de weg vrijmaakt voor latere postmoderne opvattingen die het lichaam zien als een betekenis-constructie.

Sommigen noemen De Beauvoir dan ook wel postmodern *avant-la-lettre*.⁸ Wanneer gelijkheid eenmaal is bereikt, en de traditionele rolverdeling dus niet meer van toepassing is, kunnen nieuwe identiteiten en relaties ontstaan, zegt De Beauvoir. "Er zullen tussen de geslachten nieuwe lichamelijke en affectieve relaties ontstaan waarvan wij geen idee hebben."⁹

Hiermee zou ze anticiperen op het postmoderne differentiedenken, waarin het aantal identiteiten niet meer beperkt is tot twee (man of vrouw), maar er altijd ruimte moet zijn voor meerdere identiteiten. Omdat De Beauvoir op deze manier gelijkheid en differentie zou weten te verenigen, zou ze de gehele ontwikkeling van het feministische denken in haar theorie opnemen en als zodanig paradigmatisch voor de feministische theorievorming zijn.¹⁰

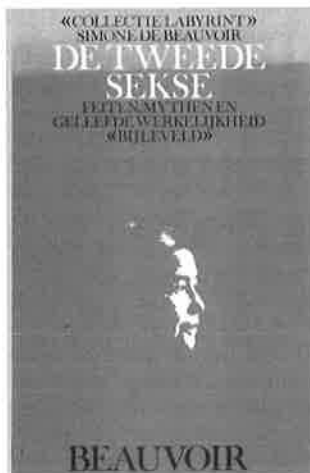
Een tweede leven

Het is duidelijk dat *De tweede sekse* nu, vijftig jaar later, nog steeds een belangrijke bron van inspiratie is. Bovendien staan belangrijke elementen uit haar analyse nog steeds overeind, zoals het betrekken van de Hegeliaanse dialectiek op de relatie tussen de seksen. Commentaar dat vanaf de jaren zeventig is geleverd op haar gelijkheidsdenken en vermeende afkeuring van vrouwelijke waarden blijft toch sterk leunen op deze inzichten. Dit commentaar richt zich niet zozeer tegen De Beauvoirs analyse waarin de vrouw als ander-van-de-man wordt voorgesteld, maar trekt alleen een andere conclusie: de vrouw hoeft de positie van de ander niet meer te verlaten om gelijk te worden aan de man, maar er moet een herwaardering van vrouwelijkheid plaatsvinden.

Afgezien van de vele nieuwe interpretaties waartoe het werk van De Beauvoir hedendaagse filosofen blijkbaar weet aan te zetten, is *De tweede sekse* voor ons, als nieuwe generatie filosofen, belangrijk vanwege het filosofisch raamwerk dat De Beauvoir in de inleiding van *De tweede sekse* uiteenzet. Alle latere interpretaties van de sekseproblematiek verhouden zich, al is het soms op negatieve wijze, tot de analyse van De Beauvoir. Latere theorievorming kan tegen deze achtergrond

lees verder op p. 16

"Er gaan zelfs stemmen op om De Beauvoir als postmodernist *avant-la-lettre* te beschouwen"

Ambigüiteit in vrouwelijkheid

Gender in de negentiende-eeuwse adviesliteratuur

Marja van Tilburg

Bijna onzichtbaar, maar wel verkwikkend en heerlijk geurend als een bloem. Zo werd het huishouden voorgesteld in een van de adviesboeken die Marja van Tilburg onderzocht. Jonge vrouwen werden dan ook aangespoord zich vol overgave op deze schijnbaar onbeduidende taak te richten. De adviesboeken gaven lezeressen ook tips op het gebied van andere levenssferen, bijvoorbeeld de seksualiteit. Maar dan slaan de auteurs van deze boeken een heel andere toon aan. Wat stijl vermag: een onderzoek naar de seksespecifieke betekenis van stijlfiguren.

Adviesliteratuur is zo oud als de boekdrukkunst en lange tijd waren er geen veranderingen te zien in dit genre, dat zich kenmerkt door het toepassingsgerichte karakter. Aan het einde van de achttiende eeuw treden er echter veranderingen op in de adviesliteratuur die zich specifiek tot jongvolwassenen richt. In de stijl van de late achttiende- en negentiende-eeuwse adviesboeken worden voor het eerst specifieke verwijzingen gebruikt, zoals het creëren van contrasten en het transformeren van contrasten tot de tegenstelling tussen goed en kwaad. Daardoor hebben de voorschriften uit deze boeken een veel indringender karakter dan de zakelijk geformuleerde gedragsregels uit de vroeg-moderne adviesboeken.

Deze stijlverandering verraadt een nieuwe benadering van de jongvolwassen lezer. Die komt voort uit een verandering in de pedagogiek gedurende de achttiende eeuw, die de ontwikkeling van het kind centraal stelde. Daarbij werden verschillende levensfasen onderscheiden, elk met een eigen karakter. De laatste fase, de adolescentie, werd door Rousseau beschreven als de fase waarin het kind meer aandacht krijgt voor de medemens in het algemeen, en voor de andere sekse in het bijzonder. In deze fase kan het kind een sociaal voelend wezen met een sterk moreel besef worden, maar kan het ook een drang naar competitie en genotzucht ontwikkelen.

Naast adviesboeken voor jonge mannen verschijnen er aan het einde van de achttiende eeuw ook boeken voor jong-

volwassen vrouwen. De adviesliteratuur voor hen verschilt in belangrijke mate met die voor jonge mannen: terwijl mannen systematisch worden geïnstrueerd over het belang van vakbewaamheid en het benutten van tijd, worden jonge vrouwen onderhouden over een breed scala aan onderwerpen, die bovendien op heel verschillende manieren worden besproken. Als gevolg daarvan worden mannen systematisch gevormd

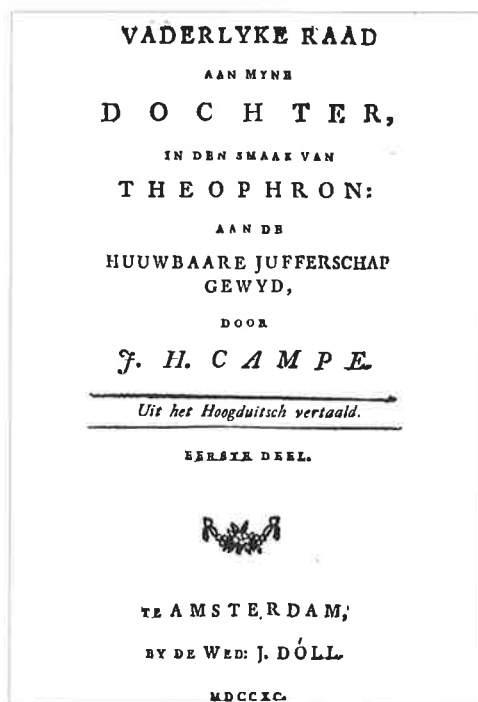
tot kostwinners en worden vrouwen nauwelijks voorbereid op hun toekomstige verantwoordelijkheden.

Uit deze verschillen kan worden afgeleid dat de auteurs een seksespecifieke benadering hanteren. Om vast te kunnen stellen wèlk verschil de auteurs tussen seksen maken, heb ik een analyse gemaakt van de verwoording van de gedragsregels voor jonge vrouwen.¹

In de formulering van de adviezen voor vrouwen valt het verschil in toon op, tussen de passages over het huishouden enerzijds en die over seksualiteit en partnerkeuze anderzijds. Terwijl de passages over het huishouden vanwege de vele verwijzingen naar deugdzaamheid enigszins vaag en verheven aandoen, zijn die over seksualiteit juist dwingend van toon te noemen. Dit verschil in toon wordt verkregen door het gebruik van specifieke stijlmiddelen.

Roze wolk

In de passages over het huishouden springt de indirecte, suggestieve manier in het oog waarop de auteurs het verwerven van huishoudelijke

titelblad (2dln; Amsterdam 1790-1)

vaardigheden aan de orde stellen. Dit komt in de eerste plaats doordat in deze passages steeds wordt gerefereerd aan deugdzaamheid: de auteurs wekken de indruk dat het leren van huishoudelijke vaardigheden samenvalt met het streven naar deugdzaamheid. Op grond daarvan kan de vertelwijze metonymisch worden genoemd.

In het adviesboek *Vaderlyke raad aan mijne dochter* (1790) worden alle adviezen voor het huishouden in verband gebracht met specifieke deugden. De auteur, Campe, rangschikte adviezen over concrete vaardigheden onder deugden als zin voor orde en regelmaat, **werkzaamheid**, **sparzaamheid** en **zuinigheid**.² Ook de **adviezen over de specifieke eigenschappen die een huisvrouw moest hebben worden onder deugden gerangschikt**, te weten **zuiverheid**, **bescheidenheid** en **'goedârtigheid'**.³ Aan het **eind van zijn beschrijving van de huishoudelijke vaardigheden en de eigenschappen die een huisvrouw moest hebben**, ging Campe in op de 'deugd der huiselijkheid'. Hij noemde deze de vrouwelijke deugd bij uitstek, omdat alle eerder genoemde deugden in deze deugd verenigd zouden worden.⁴

Door verwijzingen als deze wordt het verwerven van huishoudelijke vaardigheden en eigenschappen in adviesboeken op één lijn gesteld met het betrachten van deugdzaamheid. Er vindt een verschuiving plaats van een concreet onderwerp naar een abstract, verheven onderwerp, dat bovendien connotaties als 'goed', 'verheven' en 'moreel juist' draagt. Op die manier wekken de auteurs de indruk dat vrouwen met het doen van het huishouden geen concrete werkzaamheden verrichten, maar dat zij iets 'edels', iets 'verhevens' of iets 'moreel goods' doen.

Behalve door de stijlfiguur van de metonymie wordt de vertelwijze ook gekenmerkt door metaforisch taalgebruik. Huishoudelijke werkzaamheden worden bijvoorbeeld voorgesteld als een mooie, verrukkelijk geurende bloem. In een enkel geval worden metafoer en metonymie zelfs in combinatie gebruikt, namelijk waar het beeld van de bloem verschuift naar degene die de huishoudelijke bezigheden verricht, en waar dus gesuggereerd wordt dat de schoonheid van de bloem op de huisvrouw afstraalt.

Het mooiste voorbeeld van een gecombineerd gebruik van metafoer en metonymie staat in *Plicht en roeping der vrouw* (1844). De schrijfster, Mrs. Ellis, bespreekt in dat adviesboek het maatschappelijke belang van huishoudelijk werk. Zij stelt het huishouden voor als een bloem, waarvan 'den zoeften geur' een toevallig passerende wandelaar 'verkwikt'. Als de wandelaar er achter wil komen welke bloem zo lekker ruikt, blijkt dat niet eenvoudig:

Hij moet zoeken naar datgene, wat de oorzaak van zijn genot is. Hij vindt haar versholen tusschen groene bladeren; zij mogen minder schoon zijn, dan hij had verwacht, wat gedaante en kleur betreft; maar o, hoe welkom is de herinnering van die bloemen, als het avondkoeltje andermaal hare welriekende geuren op zijne wieken draagt. Zoo dringen de nederige deugden van het vrouwelijke karakter zich als van zelve aan onzen eerbied op.⁵

In deze passage maakt Mrs. Ellis een vergelijking tussen de geur van een onopvallend, maar 'verkwikkend' bloempje en de effecten van het huishoudelijk werk. Door huishouden en bloem te vergelijken, wordt het huishouden eveneens als verscholen, maar weldadig voorgesteld. De

metafoer instrueert lezeressen dat het huishouden weliswaar onbeduidend is, maar dat het anderen goed doet.

Door het gebruik van dergelijke metaforen hullen de auteurs van adviesboeken het huishouden in een roze wolk van schoonheid en adeldom. Bovendien suggereren zij door middel van de metonymie dat deze connotaties niet alleen betrekking hebben op het werk, maar ook op degene die dat werk doet. Zo wekken zij de indruk dat de schoonheid van het huishouden ook de jonge vrouw mooi maakt. Al deze effecten doen vermoeden dat deze stijlmiddelen door de auteurs werden ingezet om lezeressen te motiveren het huishouden goed te leren.

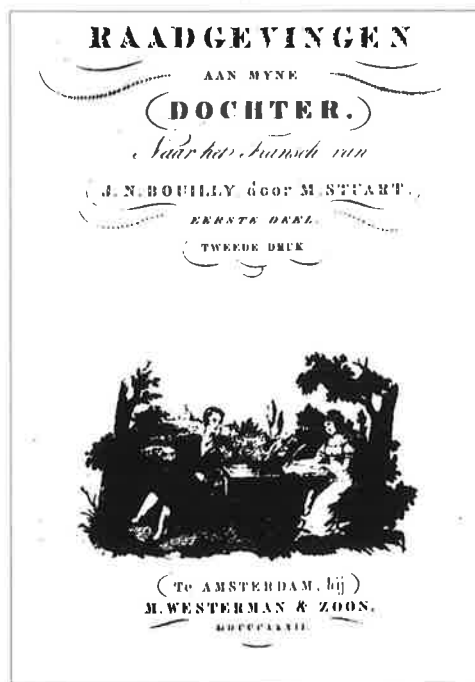
Ziekte en verderf

Zo verheven als de passages over het huishouden aandoen, zo dwingend komen de passages over seksualiteit en partnerkeuze over. Dit effect wordt bewerkstelligd door het gebruik van het stijlmiddel van de contrastering en door het moreel beladen van de gecreëerde contrasten.

Een voorbeeld van een moralistisch getoonzette tegenstelling is te vinden in het adviesboek *De vrouw in de vier tijdperken haars levens* (1809). De auteur Loosjes begint de bespreking van het contact tussen geliefden met een beschouwing over de seksuele aantrekkingskracht. Hij stelt onder meer dat "de Maagd ligter aan den Jongeling haar vertrouwen schenkt, en zich met hem in het eenzame waagt, dan de bedachtzaamheid en de ondervinding aanraden".⁶ Vervolgens waarschuwt hij lezeressen om zeer behoedzaam te zijn in contacten met mannen.

Hij stelt een wijze partnerkeuze tegenover voorechtelijk seksueel verkeer. Van het eerste kon worden gesproken wanneer een jonge man "u met hem als de waardige gezellin zijns levens door den band des huwelijks verbonden [wenste] te zien". De intentie te trouwen rechtvaardigde dat "op een gemeezamen, op eenen meer vertrouwlijken voet met hem verkeer[t], daar het zoowel zijn als uw belang meebringt, om met de edele vrijmoedigheid der onschuld de geheele wereld onder de oogen te durven zien". Maar van een goede keuze kon geen sprake zijn, wanneer de jonge man in kwestie probeerde "dat grooter vertrouwen" en "die grootere gerustheid met welke gij hem nadert, te misbruiken". In dat geval was hij er slechts op uit "zijnen zinnelijken lust en dierlijke drift met u te verzadigen".⁷ Door middel van deze analogieën en tegenstellingen leert Loosjes jonge vrouwen wat de seksuele component in de liefde behoort te zijn: jonge vrouwen mogen op vertrouwelijke voet met een man staan, wanneer een huwelijk in het verschiet ligt, maar zij mogen zich nooit inlaten met voorechtelijk seksueel verkeer.

Om de gecreëerde contrasten moreel te beladen maken auteurs van adviesboeken bij voorkeur gebruik van verwijzingen naar ziekte en verderf, of naar de geloofsleer en de bijbel. Toen lezeressen van het adviesboek *Agatha. Kern van levenswijsheid* (1846) werden gemaand zich in het sociale verkeer niet tot losheid te laten verleiden en de etiketteregels steeds nauwkeurig op te volgen, werd schending van de regels een teken van 'ligtzinnigheid' genoemd. Hen werd voorgoedhouden dat "de ligtzinnigheid in elk opzicht [is] te vergelijken bij eene slang, die in het gras verborgen ligt". In dezelfde alinea wordt gesproken over 'het pad der zonde'.⁸ De associatie van de overtreding van de regels in het sociale verkeer met de zondeval is duidelijk.

titelblad (3dln; Amsterdam 1832)

Door middel van dergelijke verwijzingen transformeerden de auteurs van adviesboeken het gecreëerde contrast tot een tegenstelling tussen goed en kwaad. Zo verhieven zij hun richtsnoeren voor het gedrag tot normen. Zij gebruikten de stijlfiguren dus om te appelleren aan het geweten van de lezeres. Op die manier hoopten zij internalisering van hun gedragsregels te bewerkstelligen.

Twee wegen

Naast het creëren van contrasten en het moreel beladen ervan maken de auteurs in de bespreking van seksualiteit en partnerkeuze gebruik van een derde stijlmiddel: zij spreken de lezeres aan alsof zij autonoom is, en aan niemand verantwoording schuldig is. Dat kan onder meer worden afgeleid uit de bespreking van contacten met mannen in het eerder genoemde adviesboek *Agatha. Kern van levenswijsheid* (1846).

Volgens de auteur, Meppen, konden vrouwen op dit punt weliswaar twee wegen bewandelen, maar "slechts één weg is ook hier de regte".⁹ Vervolgens geeft hij een uitvoerige beschrijving van beide wegen. In de bespreking van de slechte weg maakt hij slechts één verwijzing naar sociale controle, en wel deze: "De meisjes zelve beoordelen de ligtzinnigen onder hare sekse met de meeste strengheid en ontwijken haar".¹⁰

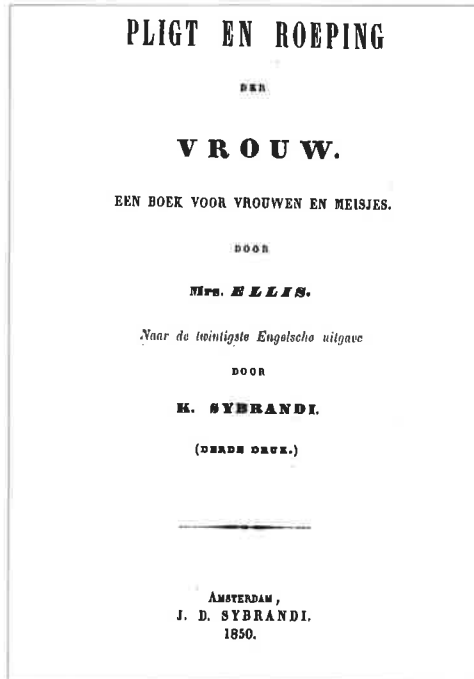
Met deze opmerking suggereert de auteur dat eventueel 'ligtzinnig' gedrag van de lezeres zou worden bestraft. Hij dreigt haar met het verlies van het respect van kennissen, en - impliciet - met het verlies van vriendschap. Deze vertelwijze heeft twee interessante aspecten. Allereerst wordt de lezeres gewezen op consequenties die andere jonge vrouwen aan haar gedrag verbinden. Zo wordt zij onder sociaal gelijken gesitueerd en niet onder gezaghebbenden als ouders of familieleden. Het tweede is dat het besluit de 'regte weg' te volgen aan de vrouw wordt overgelaten. Ook hier wordt de lezeres dus voorgesteld als een zelfstandig individu.

Deze vertelwijze laat de lezers achter in het besef dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun doen en laten. Zo proberen de auteurs jonge vrouwen ertoe te bewegen deze verantwoordelijkheid ook daadwerkelijk te nemen. Tezamen met de eerder beschreven stijlmiddelen - het creëren van contrasten en het moreel beladen ervan - moest deze vertelwijze hen aanzetten om zich zelf aan de voorgeschreven regels te houden.

Het jeugdige hart

Uit de vormaspecten van de adviesliteratuur kan worden afgeleid dat de bestudeerde auteurs jonge vrouwen op twee verschillende manieren benaderen. Aan de ene kant wordt de jonge vrouw - inzake seksualiteit en partnerkeuze - aangesproken als een zelfstandig, autonoom individu. Aan de andere kant wordt zij in alle andere gebieden des levens gemaand tot deugdzaamheid. Deze twee benaderingen duiden op een tweedeling in de vorming van jonge vrouwen die samenvalt met de feitelijke gezagsverhoudingen waarin jonge vrouwen zich bevonden. Immers, de jonge vrouw was vrij in de partnerkeuze, maar was voor het overige gehoorzaamheid verschuldigd aan de ouders.

Deze tweedeling houdt verband met de partiële toepassing van het nieuwe concept van adolescentie in de adviesliteratuur, zoals die door Rousseau is ontwikkeld. Aan de eigen 'aard' van de jongvolwassenen wordt in de adviesboeken voor jonge

titelblad (Amsterdam 1844)

vrouwen namelijk alleen gerefereerd in de bespreking van seksualiteit en partnerkeuze. Een mooi voorbeeld geeft de eerder genoemde Mrs. Ellis in haar *Vorming en bestemming der meisjes* (1846). Hierin adviseert zij om met de partnerkeuze te wachten tot lezeressen op een "rijper leeftijd gekomen zijn". Zij houdt hen voor dat het risico bestaat dat 'hun grilliger luimen' de keuzen bepalen.¹¹ Verder spreekt zij de hoop uit dat lezeressen de man zouden willen zien zoals hij is, in plaats van hem "met alle mogelijke denkbeeldige voortreffelijke eigenschappen te omkleeden". Dat laatste wordt aangeduid als een "natuurlijke geneigdheid van het jeugdige hart".¹²

In deze passage wordt er verband gelegd tussen een verkeerde partnerkeuze en de levensfase van de jonge volwassen vrouw: het gebruik van de vergrotende trap in het bijvoeglijk naamwoord suggereert dat luimen op jongere leeftijd grilliger zijn. Daarnaast merkt de schrijfster het hebben van een rooskleurige visie op de geliefde aan als een specifieke eigenschap van jeugdige mensen.

Uit beide opmerkingen kan worden opgemaakt dat de schrijfster van mening is dat jonge vrouwen nog te weinig controle hebben over hun affecten.

Het beperkte gebruik van het concept jongvolwassene sluit naadloos aan bij de grenzen van het autonome handelen van jonge vrouwen. Om die reden lijkt het mij aannemelijk dat de adviesliteratuur de nieuwe visie op adolescentie slechts overnam voorzover die geen gevaar vormde voor de feitelijke maatschappelijke verhoudingen. De auteurs wilden jonge vrouwen immers wel brengen tot een vrije, verantwoorde partnerkeuze, maar niet tot algehele zelfstandigheid en verantwoordelijkheid. Dit partiële gebruik hoeft overigens niet te verbazen: die past in een lange traditie in de Verlichting om nieuwe inzichten zó toe te passen dat de heersende maatschappelijke verhoudingen gehandhaafd blijven.

Marja van Tilburg is verbonden aan de Vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij promoveerde onlangs op het onderzoek Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur, 1780-1890.

- 1 Hier volg ik de benaderingswijze van gender in het verleden, die Joan W. Scott heeft voorgesteld in *Gender and the politics of history*. New York, 1988, pp. 31-32.
- 2 J.H. Campe, *Vaderlyke raad aan myne dochter, in den smaak van Theophron: aan de huwbaare jufferschap gewyd* (2 dln). Amsterdam, 1790/1791, I, p. 288, 302.
- 3 Campe, *Vaderlyke raad*, I, p. 148, 185, 224.
- 4 Ibidem, pp. 321-322.
- 5 Mrs. Ellis, *Pligt en roeping der vrouw. Een boek voor vrouwen en meisjes*. Amsterdam, 1844, p. 18.
- 6 A. Pz. Loosjes, *De vrouw in de vier tijdperken haars levens*. Haarlem, 1809, p. 146.
- 7 Loosjes, *De vrouw*, p. 149.
- 8 K.N. Meppen, *Agatha. Kern van levenswijsheid, of: hoe bereikt het meisje hare bestemming?* Amsterdam, 1846, p. 74.
- 9 Meppen, *Agatha*, p. 71.
- 10 Ibidem, p. 74.
- 11 Mrs. Ellis, *Vorming en bestemming der meisjes*. Utrecht, 1846, p. 315.
- 12 Ellis, *Vorming*, p. 316.

Elitezonen naar school, elitedochters?

Onderwijspraktijken in de zeventiende en achttiende eeuw

Benjamin Roberts

In vergelijking met de rest van Europa konden veel mensen in de Republiek der Nederlanden lezen en schrijven. Gold dat ook voor vrouwen en meisjes? Benjamin Roberts onderzocht de opvoedings- en onderwijspraktijken van drie regentenfamilies. De zonen uit deze families gingen na de lagere school naar een Latijnse of Franse school, daarna naar de universiteit en soms volgde zelfs nog een *grand tour*. Maar wat deden de dochters van regentenfamilies als hun broers op school zaten?

Volgens de orthodoxe gezinshistoricus Philippe Ariès stelde het onderwijs voor meisjes in de vroegmoderne tijd niet zo veel voor. Dochters werden grootgebracht om moeder en huisvrouw te worden, meer niet. De revisionistische gezinshistorici Linda Pollock en Caroline Bowden vinden dit beeld van de intellectuele vorming van meisjes sterk overtrokken: sommige dochters volgden onderwijs dat vergelijkbaar was met dat van jongens. Het is echter moeilijk een algemeen beeld van de opvoeding van meisjes in de vroegmoderne tijd te schetsen; er zijn te veel sociale, economische, culturele, en geografische verschillen.

Om een idee te krijgen van de opvoeding van meisjes uit één sociaal-economisch-geografisch groep worden in dit artikel de opvoedingspraktijken van drie stedelijke elitefamilies bekeken. Aan de hand van de correspondentie van de families De la Court uit Leiden, Huijdecoper uit Amsterdam en Van der Muelen uit Utrecht wordt onderzocht wat de ouders schreven over het onderwijs van hun dochters, en hoe deze gegevens in het gepolariseerde debat tussen gezinshistorici passen.

Halve analfabeten?

Uit de correspondentie blijkt dat er in bovengenoemde families specifieke opvoedingsregimes voor meisjes en jongens waren. In het Amsterdamse burgemeestersgeslacht Huijdecoper bijvoorbeeld werden de jongens opgevoed om hun vader op te volgen, de dochters werden opgevoed om een goede echtgenote en moeder te worden. Hoewel de levensloop van jongens en meisjes anders was, gingen alle kinderen in het gezin Huijdecoper waarschijnlijk toch naar dezelfde lagere school. Samen met hun broers kregen Maria (1658), Sophia (1662) en Constantia Huijdecoper (1677) les in spellen, lezen, rekenen en catechisatie. Als de meisjes tien jaar waren, kwam er een einde aan deze co-educatie. Meisjes beëindigden dan officieel hun schoolloopbaan, terwijl jongens naar de Latijnse school gingen.

Volgens Ariès is het feit dat er geen institutioneel onderwijs voor meisjes was het bewijs dat zij weinig of geen onderwijs

kregen. Vrouwen konden volgens hem dan ook nauwelijks lezen of schrijven. In feite waren deze intelligente en beschaafde vrouwen halve analfabeten.¹ In het gezin van Joan Huijdecoper (1625-1703) en Sophia Coymans (1636-1703) bleek dit niet het geval te zijn. Voor de meisjes van de stedelijke elite was er de Franse school waar ze Frans leerden spreken, lezen en schrijven, en les in wiskunde en goede manieren kregen.²

Sophia (1662) zat op zo'n school tot haar twaalfde en op haar veertiende volgde ze lessen aan een avondschool. Maria (1658) bleef op de Franse school tot haar dertiende en daarna ging ze naar een kostschool totdat ze vijftien was. Van de jongste dochter van het gezin, Constantia (1677) is alleen bekend dat ze tot haar tiende naar een lagere school ging. Het was echter ook heel gewoon om dochters thuis te laten onderwijzen. Alle drie de dochters kregen bijvoorbeeld thuis dansles.³ Maria en Sophia kregen ook privélessen Frans.⁴

Bloemstillevens

Bloemstillevens van Catharina Backer, Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden.

Cultuurcritici uit de achttiende eeuw beschuldigden ouders ervan dat de intellectuele vorming van meisjes in vergelijking met die van jongens oppervlakkig was. Ze lieten hun dochters door een Franse gouvernante onderwijzen of stuurden hen naar een Franse kostschool waar ze dansles kregen en leerden hoe ze een elegante dame moesten zijn. De enige reden voor dit Franse onderwijs zou zijn dat het spreken van Frans modieus in de salons was.⁵ Is dit beeld van de opvoeding van meisjes in

de achttiende eeuw een werkelijkheid of een klucht?

Voor de oudste dochter van de Amsterdamse advocaat Willem Backer en Magdalena de la Court lijkt dit beeld in ieder geval niet op te gaan. Catharina Backer (1689-1766) leerde als jonge vrouw Frans en sociale omgangsvormen. Zij werd echter ook meer intellectueel onderwezen. Catharina las boeken over geschiedenis, wiskunde en kunst, stichtelijke werken, Nederlandse klassieke literaire werken uit de zeventiende eeuw zoals Vondel, en Franse en Italiaanse literatuur.⁸ Als negentienjarige jarig kon ze behoorlijk wat Italiaans schrijven.⁷

Uit de correspondentie blijkt dat haar vader een belangrijke rol in haar intellectuele vorming had. Samen deelden ze een interesse voor literatuur. Toen Catharina in Leiden woonde, adviseerde hij haar welke boeken ze moest lezen. Eén keer raadde hij haar aan Cervantes' *Don Quixote de la Mancha* te lezen, want dat werd in Leiden opgevoerd.⁸ Catharina had een voorkeur voor reisliteratuur. Zij las de populaire zeventiende-eeuwse reisverslagen van Ysbrandt Bontekoe (1646), de reisbeschrijvingen van matrozen op het eiland van Spitsbergen en reisverslagen over Suriname.

Behalve voor literatuur had Catharina een passie voor schilderen en tekenen. Haar artistieke talent werd gestimuleerd door haar vader. Willem Backer verzamelde kunstwerken en was een mecenas voor vele Amsterdamse kunstenaars. Als meisje kreeg Catharina les van de schilder Justus van Huysum of zijn zoon Jan. Toen Catharina in 1711 trouwde, had ze al acht bloemstillevens geschilderd en was ze nog bezig met de negende. Tegenwoordig hangt dit doek, Catharina's grootste werk (89cm x 69cm), in het Museet Halwylska in Stockholm. Naast de schilderijen produceerde Catharina tussen haar zeventiende en tweeëntwintigste jaar ongeveer 250 tekeningen. Vele zijn oefeningen en kopieën van de werken van de schilder Willem van Mieris, die haar toentertijd waarschijnlijk adviseerde.⁹

Talenten

Door het ontbreken van vergelijkbare bronnen over andere meisjes uit het regentenstand is het moeilijk te zeggen of het onderwijs dat Catharina heeft genoten representatief is. Waarschijnlijk was Catharina's opvoeding niet alledaags voor meisjes uit de regentenstand, maar ook niet buitengewoon. Zij kreeg een humanistische opvoeding die is te vergelijken met die van sommige dochters uit andere regentenfamilies.

Anna Maria van Schuurman is een voorbeeld van een zeventiende-eeuwse dochter die een intellectuele vorming kreeg. Van Schuurman beheerste vijftien talen, onderhield contact met geleerden door heel Europa, en schreef gedichten. In 1641 schreef zij een Latijns essay over de vraag of vrouwen capabel waren om wiskunde te studeren.¹⁰ Volgens Van Schuurman waren vrouwen intelligent genoeg, want God had dat gewild. Zij beargumenteerde haar pleidooi voor meer onderwijs aan meisje met het idee dat kennis vrouwen dichterbij God zou brengen.

Anna Maria van Schuurman was exceptioneel voor haar tijd.¹¹ Er waren echter ook andere vrouwen met een humanistische opvoeding die hun talenten konden ontplooiën, zoals

Belle van Zuylen (1740-1805). Zij volgde na de lagere school soortgelijk onderwijs als Catharina Backer. Belle van Zuylen kreeg les in het Frans, Italiaans, Engels, muziek, tekenen en schilderen.¹² Volgens de revisionistische gezinshistorici Caroline Bowden en Linda Pollock blijkt ook uit Engelse egodocumenten dergelijk onderwijs voor meisjes.

Eigen servetten

Net als elders was het onderwijs van meisjes ook in de Republiek afhankelijk van de wil van ouders. Sommige ouders zorgden ervoor dat hun dochters, evenals hun zonen,

een intellectuele vorming kregen.

Net zo goed waren er ouders die dat beschouwden als een overbodige luxe.¹³ Rond het midden van de achttiende eeuw stuurden steeds meer gegoede ouders hun dochters naar een Franse kostschool, vanaf die tijd een gangbaar instituut om adolescentenmeisjes uit de betere kringen te onderwijzen.

Omdat deze scholen privé-instellingen waren, kon het curriculum van de verschillende Franse kostscholen nogal verschillen. In Hoorn bijvoorbeeld kregen de meisjes les in goede manieren, leerden zij naaien en borduren, en kregen zij onderricht in godsdienst, geschiedenis, geografie, Frans, wiskunde, schrijven, tekenen, dans en muziek. Deze lessen waren nodig om later een goede partij aan de haak te kunnen slaan.

De kosten voor de Franse kostschool waren hoog. Voor kost en inwoning moesten ouders onge-

veer driehonderd gulden per maand betalen, exclusief de lessen in dans, tekenen en muziek. Bovendien moesten leerlingen hun eigen servetten, zilvermessen, vorken, lepels en boorden meenemen. Uiteindelijk waren ouders vier- tot vijfduizend gulden per jaar kwijt, dus bijna twintigduizend gulden voor het totale onderwijsprogramma van vier jaar.¹⁴

In 1760 werden Isabella (1745) en Louisa van der Muelen (1747) naar een Franse kostschool in Arnhem gestuurd. Nadat hun vader was overleden, werd hun oom Joseph Elias van der Muelen voor hen verantwoordelijk. Hij wilde de meisjes bij andere familieleden onderbrengen, maar de twee zussen wilden veel liever naar een Franse kostschool.¹⁵

Diepgang

Het is duidelijk dat de intellectuele vorming van de meisjes uit de beschreven families niet stil bleef staan terwijl hun broers op school zaten. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw zijn de onderwijspraktijken voor meisjes in deze families wel veranderd, met name voor het secundair onderwijs. Kregen de dochters van Joan Huijdecoper in de zeventiende eeuw of thuis privéles of gingen zij naar een Franse school, in het begin van de achttiende eeuw kreeg Catharina Backer les aan huis. De diepgang van de vorming voor een dochter was afhankelijk van haar ouders. Haar vader stimuleerde Catharina in haar intellectuele vorming. In de achttiende eeuw werd haar vorming vergelijkbaar met die van meisjes uit andere welgestelde families, zoals Belle van Zuylen. In het midden van de achttiende eeuw deed de Franse kostschool zijn entree.

In vergelijking met het onderwijs voor meisjes in het algemeen was de opvoeding van meisjes in deze families dus niet zo slecht als de orthodoxe gezinshistoricus Philippe Ariès dat

Catharina Backer (1689-1766).

voorstelde. Dat betekent niet dat meisjes hetzelfde onderwijs als jongens kregen. De onderwijspraktijken in deze drie families komen wel sterk overeen met de gegevens van de revisionistische gezinshistorici Linda Pollock en Caroline Bowden. Maar voor een periode zonder meisjesschool als instituut, zonder schoolcurriculum en zonder schoolplicht blijven er genoeg onderzoeksvragen over.

Benjamin Roberts is historicus en werkzaam als freelance schrijver en vertaler. Hij promoveerde vorig jaar met Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families (Verloren, Hilversum 1998).

Noten

1. Ph. Ariès, *De ontdekking van het kind. Sociale geschiedenis van school en gezin*, Amsterdam, 1988, p. 316.
2. A. van Toorn & M. Spies, 'Christen jeugd, leerd konst en deugd', in: H. Bekkering & P.J. Buijnsters (red.), *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden*, Amsterdam, 1990, pp. 137-138.
3. Rijksarchief Utrecht (RAU), Familiearchief (FA) Huijdecoper nr. 57-60.
4. RAU, FA Huijdecoper, nr. 57 & 59.
5. S.I. von Wolzogen Kühr, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18e eeuw*, Leiden, 1914, pp. 14-16.
6. Gemeentearchief Leiden (GAL), FA De la Court nr. 100.
7. GAL, Weeskamerarchief 2365, 21 maart 1708.
8. GAL, FA De la Court nr. 185, 30 maart 1712.
9. C. Willemijn Fock, 'De stille levens van Catharina Backer of de verdrijving van de melancholie', in: *Leids Jaarboekje* (1980) pp. 73-86.
10. M. de Baar, 'Transgressing gender roles: Anna Maria van Schuurman and Antoinette Bourignon as contrasting examples', in: E. Kloek, N. Teeuwen & M. Huisman (red.), *Women of the Golden Age*, Hilversum, 1994, pp. 143-152.
11. E. Kloek, 'De vrouw', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen, G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*, Amsterdam, 1995, pp. 276-278; B. Rang, "'Een maecht kan eerbaer zijn en niet te min geleerd'" (Cats). Diskussies over vrouwen, wetenschap en studie in de 17e en 18e eeuw', in: *Comenius* 23(1986) pp. 272-291.
12. C.P. Courtney, *Isabella de Charriere (Belle de Zuylen). A biography*, Oxford, 1993 pp. 43-44; Pierre H. & Simone Dubois, *Zonder Vaandel. Belle van Zuylen 1740-1805. Een biografie*, Amsterdam, 1993, p. 43; B. Rang, "'Geleerde vrouwen van alle eeuwen ende volckeren zelfs oock bij de barbarische Scythen". De catalogi van geleerde vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw', in: T. van Loosbroek (red.), *Geleerde vrouwen*, Nijmegen, 1988, pp. 36-64; F. Dieteren, E. Kloek & A. Visser (red.), *Naar Eva's beeld. De geschiedenis van de vrouw in de Europese cultuur*, Abcoude, 1993, pp. 94-105.
13. C. Bowden, 'Parental attitudes towards the education of girls in late sixteenth and early seventeenth century England', in: J. Sturm e.a. (red.), *Education and cultural transmission. Historical studies of continuity and change in families, schooling, and youth cultures*, Gent, 1996, p. 122; C. Bowden, 'Women as intermediaries: an example of the use of literacy in the late sixteenth and early seventeenth centuries', in: *History of Education* 22(1993) pp. 215-223; L.A. Pollock, 'Training a child in the way he/she should go. Cultural transmission and child-rearing within the home in England, circa 1550-1800', in: J. Sturm e.a., *Education and cultural transmission*, p. 95.
14. L. Kooijmans, *Onder Regenten*, pp. 193-194.
15. RAU, FA Van der Muelen nr. 161: 23 juni 1760.

vervolg van p. 10

geplaatst worden. Voor onze generatie, die is opgegroeid met postmoderne theorieën, is het huidige streven naar een veelheid aan identiteiten alleen te begrijpen als vervolg op De Beauvoirs dualistische analyse van de vrouw als ander van de man.

Niet alle passages in het boek zijn vandaag de dag echter nog even belangrijk. Sommige passages kunnen we niet meer serieus nemen omdat De Beauvoir daarin stellingen poneert die nu achterhaald overkomen. Ook wanneer zij in negatieve bewoordingen over vrouwelijkheid spreekt, menen wij dat stadium al lang gepasseerd te zijn. Maar vaak zijn de ideeën die De Beauvoir in *De tweede sekse* ontwikkelt nog opvallend actueel. Zo actueel zelfs, dat ze met terugwerkende kracht meer dan ooit gewaardeerd worden. Hiervan getuigen de postmoderne interpretaties die de laatste jaren verschijnen. Het boek is blijkbaar niet alleen een naam die is blijven hangen. Gezien de felle reacties in de jaren zeventig, de analytische aantrekkingskracht voor de nieuwe generatie filosofen, en de nieuwe ontdekkingen en interpretaties waartoe het hedendaagse filosofen weet aan te zetten, kunnen we inderdaad spreken van een tweede leven voor *De tweede sekse*.

Eva van der Plas studeerde filosofie aan de Universiteit van Amsterdam en de Katholieke Universiteit Leuven. Momenteel is zij onder andere coördinator van het Landelijk Netwerk Vrouwenstudies Filosofie en is zij werkzaam voor Uitgeverij Parrèsia en (tijdelijk) voor het Tijdschrift voor Genderstudies.

Padu Boerstra studeert filosofie aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is hoofdredacteur van Cimedart, het blad voor filosofie aan de UvA.

Noten

- 1 S. de Beauvoir, *De tweede sekse*. Utrecht, 1990 [1949], p. 319.
- 2 J. Pilardi, 'The changing critical fortunes of *The Second Sex*'. In: *History and Theory* 32 (1993), p. 59. Onze vertaling.
- 3 S. de Beauvoir (1990), p. 323. Over de exacte vertaling van de zin "On ne naît pas femme, on le devient." verschillen de meningen.
- 4 N. Bauer, *Recounting woman. Simone de Beauvoir and feminist philosophy*. Cambridge MA, 1997, hfdst. 2.
- 5 D. Bergoffen, 'From Husserl to De Beauvoir. Gendering the perceiving subject'. In: *Metaphilosophy* 27 (1996), pp. 53-62; D. Bergoffen, 'Out from under: Beauvoir's philosophy of the erotic'. In: M. Simons (ed.), *Feminist interpretations of Simone de Beauvoir*. Pennsylvania, 1995, pp. 179-192; K. Vintges, *Filosofie als passie. Het denken van Simone de Beauvoir*. Amsterdam, 1992. S. Heinämaa, 'What is a woman? Butler and Beauvoir on the foundations of the sexual difference'. In: *Hypatia* 12 (1997), pp. 20-37.
- 6 K. Vintges (1992).
- 7 S. Heinämaa (1997). Zie verder M. Simons, 'The Second Sex: From marxism to radical feminism'. In: M. Simons (ed.), *Feminist interpretations of Simone de Beauvoir*. Pennsylvania, 1995, pp. 241-262; K. Vintges (1992).
- 8 Zie onder andere K. Vintges, 'Beauvoir's philosophy as the hidden paradigm of contemporary feminism'. In: S. Stuurman and T. Akkerman, *Feminist thought in European History, 1400-2000*. London, 1998, pp. 203-217 en de bundel van R. Evans (ed.) *Simone de Beauvoir's The second sex. New interdisciplinary essays*. Manchester, 1998.
- 9 S. de Beauvoir (1990), p. 827.
- 10 K. Vintges (1998).

“Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters”

Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, 1968-1973

Anneke Ribberink

In de geschiedenis van de vrouwenbeweging neemt Man Vrouw Maatschappij een bijzondere plaats in. Handelsmerk en kracht van MVM was het samengaan van radicale denkbeelden en een degelijke organisatie. Anneke Ribberink legt in haar proefschrift *“Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters”*. Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), 1968-1973, een verband tussen deze tweezijdigheid van de MVM en het feit dat de vroege MVMsters behoorden tot de zogenaamde ‘stille generatie’. Hier volgt de inleiding die zij voorafgaande aan de promotieplechtigheid hield op 27 oktober 1998, te Amsterdam.

Dames en heren,
26 oktober j.l. was een gedenkwaardige dag. Het was dertig jaar geleden dat de tweede feministische golf in Nederland begon. De vroege start van deze golf manifesteerde zich in de oprichting van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) op 26 oktober 1968. In mijn boek wordt de geschiedenis van deze organisatie beschreven, met het accent op de hoogtijjaren 1968-1973. Het onderzoek richt zich op een beschrijving en verklaring van het karakter en de betekenis van MVM. Hiermee wordt tevens beoogd om meer inzicht te verschaffen in de beginfase van de Nederlandse tweede feministische golf.

Generatieconcept

Om greep te krijgen op het karakter van Man Vrouw Maatschappij en haar plaats in de feministische beweging en in de Nederlandse samenleving is het zinnig om een verbinding te leggen met het generatieconcept. Het generatiethema is van oorsprong afkomstig uit de sociologische wetenschap. Bekend is de Hongaars-Duitse socioloog Karl Mannheim, die reeds in 1928 een theorie over generatievorming ontvouwde, waarbij hij drie aspecten onderscheidde: de generatieligging, de generatiesamenhang en de generatie-eenheden. Onder generatieligging verstond hij de demografisch-biologische gegevens van geboorte, leven en sterven en daarnaast de sociale omstandigheden. Naast een gelijktijdigheid in geboorteaargangen moesten gemeenschappelijke sociale en geografische omstandigheden aanwezig zijn om in potentie een generatie te kunnen vormen. Een echte generatie ontstond door de generatiesamenhang. Deze kwam tot stand door collectieve participatie in ingrijpende gebeurtenissen, zoals crisis en oorlog. De generatiesamenhang manifesteerde zich in een gemeenschappelijk normen- en waardepatroon. De term

generatie-eenheden sloeg op al dan niet formeel georganiseerde groepen binnen een generatie, die elk voor zich op een herkenbare manier op de specifieke gebeurtenissen en ervaringen uit hun tijd reageerden. Binnen dezelfde generatiesamenhang traden uiteenlopende generatie-eenheden op. Het ging in het algemeen om artistieke, intellectuele en cultureel-politieke voorhoedes.

Na de oorlog is onder meer het werk van de Amerikaanse socioloog R. Inglehart bekend geworden. Deze beschreef de opkomst van een nieuwe generatie in de jaren zestig, met ‘post-materialistische’ waarden, waarin de kwaliteit van het bestaan voorop stond, in samenhang met de groei van de welvaartsstaat. Deze nieuwe generatie werd ook wel protestgeneratie genoemd (geboren 1940-1955). De socioloog Becker en de historicus Righart besteden in hun boeken veel aandacht aan de rol van deze generatie bij de veranderingen in de jaren zestig en aan het conflict tussen de vooroorlogse generatie (geboren 1910-1930) en de protestgeneratie. Voor een goed begrip van het hiernavolgende moet nu reeds aangegeven worden hoe Righart de generatiesamenhang, de collectieve karaktertrekken van de vooroorlogse generatie, omschrijft. Kenmerkend volgens hem waren soberheid, gezagsgetrouwheid en een strenge seksuele moraal. Deze vooroorlogse karaktertrekken bleven ook na de Tweede Wereldoorlog nog een tijdlang dominant. Naast de hier genoemde twee generaties onderscheidt Becker nog een derde, namelijk de zogenaamde stille generatie (1930-1940).

Stille generatie

Het bijvoeglijk naamwoord ‘stille’ is voor het eerst gebruikt door de Duitse socioloog Schelsky, in zijn onderzoek naar de generatie West-Duitse jongeren in de jaren 1945-1955. Het onderzoek werd geacht representatief te zijn voor de door-

snee-jongere in deze periode. Het ging om de leeftijdsgroep van veertien tot vijfentwintig jaar, de jaren van puberteit en jonge volwassenheid. In de generatiesociologie wordt deze leeftijdscategorie aangeduid met de term 'formatieve jaren'. In deze jaren zijn mensen vatbaarder voor beïnvloeding van hun normen- en waardepatroon dan op latere leeftijd.

In het onderzoek van Schelsky ging het om jongeren die merendeels waren geboren in de jaren dertig. Schelsky zette deze generatie jongeren af tegen de vooroorlogse generatie en haar voorgangers, die werden gekenmerkt door een idealistische en activistische instelling. Dit idealisme van de vooroorlogse jeugd was na de Tweede Wereldoorlog geheel verdwenen, aldus Schelsky. Deze generatie jongeren, die was opgegroeid tijdens die oorlog, had geleerd wat het betekende te moeten strijden om te overleven en dat was voor haar karakter sterk bepalend geweest. De collectieve karaktertrekken van deze generatie waren dan ook een scepticisme -wars van idealen-, een sterke gerichtheid op alledaagse waarden zoals de opbouw van een burgerlijk bestaan in de vorm van een gezinsleven en een succesvolle carrière in de technisch-industriële samenleving (althans voor de jongens), en een hoge mate van aangepastheid en conformisme waar het de wereld van de volwassenen betrof. Deze algemene trekken golden zowel voor de meisjes als de jongens.

Dit door Schelsky beïnvloede conformistische, passieve beeld van de stille generatie heeft vermoedelijk ten grondslag gelegen aan de specifieke uitleg die Becker aan de aanduiding 'stille' heeft gegeven, namelijk dat deze generatie zich bij de veranderingen in de jaren zestig weinig actief zou hebben betoond, in tegenstelling tot de protestgeneratie.

De stellingen van Becker en Righart over de nauwe verwantschap tussen de protestgeneratie en het veranderingsproces in de jaren zestig lijken in hun algemeenheid terecht. Zeker waar het gaat om de veranderingen in brede zin, waartoe ook de opkomst van een geheel nieuwe jongerencultuur kan worden gerekend, met de popmuziek als verbindend element tussen zowel meer geschoolde als werkende jongeren. Toch wordt in mijn boek de vraag opgeworpen of die stille generatie niet belangrijker geacht moet worden voor het veranderingsproces in de jaren zestig dan bij beide auteurs naar voren komt. Uit de literatuur blijkt dat er diverse groepen vernieuwers waren die behoorden tot de stille generatie. Ik noem in dit verband kader en leden van D'66, de aanhang van 'Nieuw Links' in de PvdA en diverse culturele groeperingen, zoals de samenstellers van het blad *Twen* en de makers van het televisieprogramma 'Zo is het'.

Een andere generatie-eenheid, voorhoede uit de stille generatie, was de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij in de jaren 1968-1973. De aanhang en zeker het kader van deze organisatie bestond in meerderheid uit representanten van de stille generatie. Het waren voornamelijk vrouwen (85 procent). De mannelijke minderheid in MVM (vijftien procent) behoorde grotendeels tot de vooroorlogse generatie.

Breukvlak

Om zicht te krijgen op de rol die (delen van) de stille generatie in de vernieuwing van

zestig speelde(n), is het van belang in herinnering te roepen dat het onderzoek van Schelsky zich richtte op de eerste naoorlogse jaren, jaren van restauratie en wederopbouw. In deze jaren zouden de normen en waarden van de vooroorlogse generatie nog sterk aanwezig zijn en de stille generatie diepgaand beïnvloeden. Zelf gaf Schelsky aan het eind van zijn boek al aan dat er tekenen van verandering zichtbaar waren bij de jongere cohorten. Hij sprak over relletjes van 'Halbstarken', over jongeren met een voorliefde voor jazzmuziek en voor wilde, moderne dansen.

Hoewel Schelsky vermoedde dat het hier meer om voorlopers van een nieuwe generatie ging dan om de stille generatie zelf, is het relevant dat hij aangaf dat er andere tijden op komst waren, waarbij vernieuwende tendensen een kans zouden krijgen. Met name vanaf de tweede helft van de jaren vijftig zouden deze vernieuwende tendensen optreden. Om de stille generatie goed te kunnen begrijpen, moeten deze vernieuwende tendensen in de analyse worden betrokken. Met andere woorden: het portret van Schelsky van de stille generatie was, begrijpelijk, gezien het tijdstip waarop hij zijn onderzoek verrichtte, incompleet. De formatieve jaren van de stille generatie strekten zich uit van de late jaren veertig tot halverwege de jaren zestig. Kenmerkend voor deze generatie was dan ook dat zij in haar formatieve jaren te maken kreeg met zowel restauratieve als vernieuwende tendensen. De samenhang van de stille generatie werd in hoge mate beïnvloed door het gegeven dat het hier om een tussengeneratie ging. Ik zal de these uitwerken dat het feit dat de MVMsters zich bewegen op het breukvlak van twee werelden, de vooroorlogse en de naoorlogse, van cruciaal belang is geweest voor hun positie in de feministische beweging. Wellicht ten overvloede wijs ik erop dat ik weliswaar de term stille generatie van Becker overneem, maar dat dit niet gebeurt zonder reserves van mijn kant.

Tweezijdigheid

Door haar specifieke positie als tussengeneratie in de feministische beweging heeft Man Vrouw Maatschappij een eigen plaats ingenomen als 'leidsvrouwen en zaakwaarneemsters'¹ van de protestgeneratie. Het kader van Man Vrouw Maatschappij was jonger dan dat van de bestaande vrouwenorganisaties, dat doorgaans werd gevormd door vrouwen van

Anneke Ribberink (midden) heft het glas na haar promotieplechtigheid.

middelbare leeftijd, vrouwen van de vooroorlogse generatie. En het kader van de eerste nieuw-feministische organisatie was ouder dan de aanhang van de feministische groeperingen die na haar ontstonden, die grotendeels, niet uitsluitend, bestond uit representanten van de protestgeneratie.

De enerzijds radicale denkbeelden met anderzijds een degelijke organisatie en gematigd optreden waren uitingen van respectievelijk de 'naoorlogse' en de 'vooroorlogse' kant van Man Vrouw Maatschappij. Door deze tweezijdigheid verschilde MVM van zowel de bestaande vrouwenorganisaties als van de nieuwe feministische groeperingen na haar. Deze tweezijdigheid werd haar handelsmerk en haar kracht. Hierdoor kon Man Vrouw Maatschappij de belangrijke positie in de geschiedenis van het feminisme gaan innemen, zoals deze in mijn boek wordt beschreven.

Representanten van de stille generatie waren met name in hun kindertijd -die gekleurd werd door de ervaring van de zware economische crisis en van de Tweede Wereldoorlog- beïnvloed door het normen- en waardepatroon van de vooroorlogse generatie. Een voorbeeld hiervan is Joke Kool-Smit, de belangrijkste oprichtster van Man Vrouw Maatschappij. De jeugd van Kool-Smit (1933) werd beïnvloed door het calvinistische (Nederlands-Hervormde) milieu waarin ze opgroeide. In een wereld waarin het zuilenstelsel veel sterker was verankerd dan na de oorlog, werd Kool-Smit opgevoed in de ascetische waarden van de vooroorlogse generatie. Ze groeide uit tot een calvinistische werkezel met een sterk plichtsbesef; niet iemand die men op het eerste gezicht als een levensgenietster bestempelde. Hoewel de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de meningen over dit laatste verdeeld zijn. Een ander voorbeeld is de bekende joodse MVMster Andreas Burnier (1931), die als kind ondergedoken heeft gezeten. Zij voert het feit dat ze later een *workaholic* is geworden -evenals naar ze zegt vele anderen van haar generatie- terug op de effecten van de oorlog.

Vanaf de opkomst van de welvaartsstaat in de late jaren veertig en de jaren vijftig, ging deze vooroorlogse moraal geleidelijk doch dwingend over in een waardeschaal gericht op zelfontplooiing en de kwaliteit van het bestaan. De zogenaamde 'lange jaren vijftig', die liepen van de late jaren veertig tot halverwege de jaren zestig, vormden derhalve een breukvlakperiode. De representanten van de stille generatie kwamen tijdens hun formatieve jaren in aanraking met dit breukvlak van twee normen- en waardepatronen; vandaar de eerder vermelde specifieke positie van tussengeneratie.

Voorhoedegroeperingen uit de stille generatie, zoals (de vrouwelijke leden van) Man Vrouw Maatschappij, waren gevoeliger voor de 'naoorlogse' kant in de waardeschaal dan hun generatiegenoten. In de tweede helft van de jaren vijftig was reeds zichtbaar dat de latere MVMsters voor de troepen uitgingen. Zo werd de als juriste werkzame Elida Wessel-Tuinstra (1932) in deze periode een fervente propagandiste van geboorteregeling. Een andere juriste, Anneke van Baalen (1937), manifesteerde zich reeds eind jaren vijftig als een voorloopster van de tweede feministische golf: ze zat als Leidse studente in een leesgroepje dat Simone de Beauvoir las.

Op de factoren die ten grondslag lagen aan de voorhoedepositie van Man Vrouw Maatschappij kan in het kader van deze inleiding niet uitvoerig worden ingegaan. In het kort noem ik een drietal in het oog springende zaken als: de bij veel MVMsters aanwezige kritische instelling, meegebracht vanuit het ouderlijk huis; het feit dat de meesten beschikten over een meer dan gemiddeld goede opleiding; en dat een aantal van hen dit combineerde met een korter of langer verblijf in het buitenland, hetgeen deze vrouwen in staat stelde tot afstand nemen van het moederland.

Netwerkstrategie

In navolging van ontwikkelingen in de Verenigde Staten en Zweden introduceerde Man Vrouw Maatschappij in 1968 als

eerste Nederlandse organisatie centrale denkbeelden van de nieuwe feministische beweging. De actiegroep, die de publicisten Joke Kool-Smit en Hedy d'Ancona (1937) als belangrijkste oprichtsters had, leverde kritiek op de overheersende positie van mannen in de samenleving. Zij bepleitte doorbreking van versterde rolpatronen en alternatieve samenlevingsvormen. Ze stond voor zelfbeschikkingsrecht voor vrouwen inzake abortus, voor arbeidstijdverkorting en voor herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen. Dergelijke ideeën behoorden tot de moderne variant van het *liberal feminism*, een stroming die dateert van de late achttiende eeuw. In deze moderne variant was het aanvaardbaar dat mannen toetraden tot de nieuwe feministische beweging. Vooraanstaande mannelijke leden waren onder meer de statisticus Constant Kool (1929) en de econoom Henk Misset (1922).

De hier genoemde vernieuwende denkbeelden -haar 'naoorlogse' kant- wist Man Vrouw Maatschappij op weliswaar effectieve, maar desalniettemin traditionele wijze -haar 'vooroorlogse' kant- te verspreiden onder belangrijke politieke partijen als de PvdA en D'66 en via de media. Haar voornaamste tactieken waren lobbyen, het bewerken van de pers en het schrijven van brieven, rapporten en artikelen. Bovendien werkte de organisatie met een netwerkstrategie -sleutelfiguren op belangrijke posities in neven- en andere organisaties en verbanden. Deze traditionele methode van opereren had Man Vrouw Maatschappij gemeen met de oudere vrouwenorganisaties. Daarnaast onderscheidde de actiegroep zich hiermee in belangrijke mate van de nieuwe feministische groeperingen die na haar kwamen, waaronder bijvoorbeeld Dolle Mina (opgericht in 1969), die zich bedienden van de actiemethodes van de jaren-zestigbewegingen.

In 1971 manifesteerde Man Vrouw Maatschappij zich andermaal als voorhoede, als 'leidsvrouwen en zaakwaarneemsters' van de feministische protestgeneratie. Als eerste organisatie introduceerde ze het *radicaal-feminisme* in Nederland, dat uitging van het principe dat de seksetegenstelling de belangrijkste tegenstelling in de samenleving was, waarbij mannen als onderdrukkende klasse werden aangeduid. Deze richting is in de hier onderzochte periode weliswaar belangrijk geweest, met name op het terrein van de bewustwording, maar delfde toch het onderspit ten opzichte van het *liberal feminism*. Laatstgenoemde stroming manifesteerde zich in de jaren zeventig onder meer via invloedrijke acties in de samenleving als 'Marie, word wijzer', gericht op verbetering van het onderwijs aan meisjes, en Vrouw '72, bedoeld om het aantal vrouwelijke Tweede-Kamerleden te doen toenemen. Van deze en andere acties was Man Vrouw Maatschappij initiatiefneemster. Daarnaast bleef de organisatie ook actief in het politieke veld, blijkens onder meer haar grote invloed op de feministische vernieuwing binnen de PvdA en gezien het feit dat ze aan de wieg stond van het nationale emancipatiebeleid dat vanaf 1974 van start ging.

Op basis van de geschetste rol van Man Vrouw Maatschappij in de feministische beweging is twijfel gewekt aan de juistheid van het begrip stille generatie. In mijn boek diep ik deze kwestie verder uit.

Anneke Ribberink, "Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters". Een geschiedenis van de Actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), 1968-1973. Hilversum: Verloren, 1998. 352 blz. f. 59,-. ISBN 9065505997.

Anneke Ribberink werkt als parttime universitair docent Nieuwste geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

1. Deze aanduiding is een variant op een door de historicus D. Bosscher gemaakte typering van de vernieuwingsbeweging "Nieuw Links".

Wie is wie?

Het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) verzamelt en bewaart het culturele erfgoed van en over vrouwen. Het beeldarchief heeft een kleine, maar bijzondere collectie foto's, affiches enzovoort. In de rubriek *Onder de loep* laat het IIAV foto's zien, die nog niet of niet volledig beschreven zijn. Iedere aanvulling op de informatie over de foto is van harte welkom.

Dit is een foto van de feestelijke herdenking van het 25-jarig jubileum van de opening van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, gevierd op 9 juli 1923. De viering vond plaats in de van Dyckzaal te 's-Gravenhage.

Helaas is van niet alle afgebeelde personen bekend wie zij zijn. Alleen Johanna Naber (1e van links, zittend); Dientje Pekelharing-Dull met haar echtgenoot Adrianus (weduwnaar van Cato Pekelharing-Doyer) (3e van links, zittend); Anna Polak (staand rechts) en Catharina van Tusschenbroek (2e rij,

derde van links) zijn geïdentificeerd.

Weet u wie de overige personen zijn en in welk gebouw de van Dyckzaal is of was, schrijf of mail dan naar het IIAV t.a.v. Heleen Masee, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam, e-mail: info@iiav.nl.

Samenstelling: Marijke Huisman en Heleen Masee

Homepage VVG Homepage VVG Homepage VVG

Raadpleeg de fraaie homepage van de VVG, dan leest u alle laatste berichten over vrouwengeschiedenis in het algemeen en de VVG in het bijzonder!

<http://www.let.ruu.nl/hist/info/VVG/>

Een vaderland voor vrouwen?

De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 herdacht

Hillie van der Streek

Op 24 oktober 1998 jongstleden vond de tweejaarlijkse VVG-conferentie plaats. Het onderwerp lag dit jaar voor de hand. Het was in 1898 precies honderd jaar geleden dat de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid plaatsvond. De Tentoonstelling markeert een vrouwenhistorisch hoogtepunt. Maar voor nostalgie was op de 24e oktober geen plaats. "Dit is geen herdenkingsbijeenkomst", aldus Maria Grever in haar openingswoord. Wat het dan wel was? Een analytisch en scherp vrouwenhistorisch debat, de VVG waardig.

De keuze van het thema voor de jaarlijkse conferentie van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis moest afgelopen jaar wel de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid zijn die in 1898, in Den Haag werd gehouden. De Tentoonstelling was van invloedrijke betekenis voor de Nederlandse vrouwenbeweging - en dat niet alleen vanwege de vele tienduizenden bezoekers die erop afkwamen. De bedoeling van de organisatrices was de werkzaamheden van vrouwen op alle mogelijke terreinen aan het publiek te tonen, waardoor duidelijk gemaakt werd welk een bijdrage vrouwen aan de samenleving leverden. Vrouwen bleken tot van alles en nog wat in staat te zijn. Zij volgden opleidingen, waren werkzaam in talloze beroepen en zetten zich in voor een scala aan sociale activiteiten. De bewustwording die de Tentoonstelling bij vele vrouwen teweegbracht, resulteerde in het ontstaan van een georganiseerde Nederlandse vrouwenbeweging.

Geen nostalgie

De VVG-conferentie droeg alles behalve het karakter van een herdenkingsbijeenkomst. VVG-voorzitter Maria Grever kondigde dit aan het begin van de conferentie niet zonder reden nadrukkelijk aan. Van mythevorming en nostalgie viel op die koude zaterdag in oktober 1998 weinig te bespeuren, ook al werd teruggeblikt op een fenomenale gebeurtenis uit het vrouwenhistorische verleden. De meer dan vijftig aanwezige vrouwen lieten zich kennen als studieuze historicae die zich met analytische distantie over hun onderwerp bogen.

De conferentie beoogde de manier te bespreken waarop de Tentoonstelling bijdroeg aan de vorming van een nationaal besef van vrouwen, niet alleen in Nederland maar ook in de koloniën, Suriname en Nederlands-Indië. Ter oriëntatie op dit onderwerp vonden eerst twee plenaire lezingen plaats: van Mary Blanchard (Rutgers Center of Historical Analysis, USA) over de wereldtentoonstelling van Chicago in 1893, en van de Deense Eva Lous (Staatsbibliotheek Denemarken) over de Deense Nationale Tentoonstelling van Vrouwen-

arbeid in 1895. Vervolgens werden in het middagprogramma vier workshops gehouden, waarin gediscussieerd werd over onderwerpen die ook in 1898 werden besproken: hygiëne en gezondheid, arbeid en maatschappelijk werk, onderwijs en opvoeding en vrouwelijk burgerschap.

Europese charme

Mary Blanchard nam voor haar verhaal de Wereldtentoonstelling te Chicago in 1893 tot beginpunt. Deze was met de Nationale Tentoonstelling in Kopenhagen het grote voorbeeld voor de Nederlandse tentoonstellingsorganisatie. Mrs. Potter Palmer, de echtgenote van een puissant rijke industriemagnaat uit Chicago, was de vrouw achter het vrouwenpaviljoen op de *Chicago Exhibition*. In die hoedanigheid ontloopte zij zich tot het symbool van de Amerikaanse vrouw, die individualisme en nationalisme verenigde. Intrigerend wist Blanchard de persoon van Potter te portretteren. Potter was politica en koningin ineen, ofwel een combinatie van het Amerikaanse ondernemerschap en de Europese cultuur en charme. Met dat laatste dweepten de Amerikanen in het fin-de-siècle. Europa was een verloren sprookjesparadijs, dat de van origine Europese Amerikanen waren kwijt geraakt aan hun drang naar industrie en kapitalisme. Na deze beeldende introductie op het thema van de VVG-dag presenteerde Eva Lous de Deense variant van het concept 'vrouwententoonstelling'. Nationalisme betekende in Denemarken met name Kopenhagen. Op de tentoonstelling van 1895 liet de gegoede stand van heel de hoofdstad zich dan ook zien. Dit leverde ruim 40.000 bezoekers op. De lagere standen ontbraken, als ook de plattelandsbewoners van de Deense eilanden. Een dergelijke afspiegeling was ook waarneembaar in het comité van dames dat de tentoonstelling organiseerde. Ruzies over het verschil tussen stad en platteland joegen hen zover uiteen, dat de tentoonstelling zelfs uitgesteld moest worden. Van het uitdrukken van een gezamenlijk nationaal bewustzijn was op de Deense vrouwententoonstelling dan ook geen sprake.

*Dr. Eva Lous en dr. Ulla Jansz tijdens de discussie
foto: Annemieke Windt*

Paté en jam

In het middagprogramma van de conferentie werden tegelijkertijd tweemaal twee workshops gehouden. In de sessie over hygiëne, voedsel en gezondheid traden Annemarie de Knecht-van Eekelen, werkzaam bij het Cito in Arnhem, en Anneke van Otterloo, als sociologe verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, als inleidsters op. Zij gaven aan dat de Tentoonstelling het beginpunt van een groeiend gezondheidsethos vormde. Voedingsleer, kook- en huishoudonderwijs, het hygiënisch besef van dienstboden, het propageren van een gezonde levenswijze in een woning met voldoende licht en lucht, al deze aspecten kregen op de Tentoonstelling ruime aandacht. Dit gebeurde niet alleen in de thematische deelcongressen, ook in praktische zin kregen voedsel en gezondheid aandacht. Zo vond op de Tentoonstelling een wedstrijd plaats wie de beste paté, jam of cakes bereidde; ook werd een prijs uitgelooft voor het schrijven van een leerboek dat op een kookschool gebruikt zou kunnen worden.

Naar aanleiding van de beide inleidingen richtte de discussie in de workshop zich op de achtergronden van deze nieuwe, professionele idealen. Waar kwam het streven naar een betere hygiëne en gezondheidszorg vandaan, en welke maatschappelijke groepen stonden aan het begin van het kook- en huishoudonderwijs? Daarnaast ging de aandacht uit naar de veranderende rol van vrouwen in het gezin in de eerste helft van deze eeuw, als gevolg van de professionalisering op diverse gebieden. Met de opkomst van het huishouden als nieuwe professie kregen vrouwen de rol van de perfecte huishoudster toebedacht, terwijl zij bovendien de taak kregen van moeder, opvoedster en verzorgster van kinderen. Via damesbladen, maar in toenemende mate ook via boeken over bijvoorbeeld opvoedkunde of de gezondheidszorg voor kinderen, konden vrouwen zich de nodige kennis eigen maken die voor het welzijn van hun gezin wenselijk was.

Sociale ellende

In de workshop over sociale arbeid en burgerschap ging het onder meer over de bewustwording van het bestaan van sociale misstanden die de Tentoonstelling van 1898 bij haar bezoekers probeerde te bereiken. Berteke Waaldijk, verbonden aan de vakgroep Vrouwenstudies van de Universiteit Utrecht, gaf hiervan met gebruikmaking van dia's op geanimeerde wijze een indruk. Zij vertelde dat sociale problemen als armoede tijdens de Tentoonstelling op tamelijk ondubbelzinnige wijze werden getoond: niet in woorden, maar in beelden en soms zelfs in de lijfelijke aanwezigheid van een minder bedeelde. Er was op de Tentoonstelling bijvoorbeeld een peep-show opgesteld, die het mogelijk maakte met eigen ogen de ellende van een armoedige moeder in een Drentse

plaggenhut te aanschouwen. Sommige bezoeksters reageerden geschokt op directe presentaties als deze; anderen vonden het een curiosum.

Aan de hand van Waaldijks inleiding, maar ook van die van Annemieke van Drenth, werkzaam bij de Rijksuniversiteit Leiden, vond in de workshop een discussie plaats over de vraag in hoeverre vrouwen aan het einde van de negentiende eeuw, mede dankzij dergelijke confrontaties, een toenemend sociaal bewustzijn ontwikkelden. Van Drenth noemde in dit verband de dames Van Hoogendorp. Met hun werk probeerden zij te laten zien dat alle vrouwen de status toekwam een volwaardig burgeres te zijn, zelfs al zaten zij in de gevangenis of behoorden zij tot de sociaal geminachte categorie van 'gevallen vrouwen', de term waarmee men prostituees aanduidde. In dit verband kwam in de workshop tevens de vraag op naar de relatie tussen een groeiend sociaal bewustzijn en het ontstaan van een besef van (nationaal) burgerschap van vrouwen. Hoe, wanneer en in welk tempo leidde de waarneming van sociale ongelijkheid tussen vrouwen onderling, maar vooral ook tussen vrouwen en mannen tot de drang om langs politieke weg te streven naar verbetering van de sociale en politieke positie van vrouwen? In de workshops die ik niet meemaakte, discussieerden anderen ongetwijfeld over niet minder relevante historische vragen.

Enthousiasme en inhoud

In de workshops was gelukkig veel tijd ingeruimd voor een gedachtenwisseling tussen de inleidsters en hun publiek. Het boeiende aan de discussies was dat niet alleen de inleiders hun onderwerp goed beheersten, maar dat zich ook in het publiek tal van vrouwen met kennis van zaken bevonden. Er traden opwindende verschillen van mening aan het licht. Vooral over de effecten van de Tentoonstelling op de positie van vrouwen in ons land bestond geen eensgezindheid. Betekende bijvoorbeeld de toewijzing van het sociale domein aan vrouwen, in de tweede helft van de negentiende eeuw, dat het betreden van het politieke terrein als gevolg daarvan vertraging ondervond? Waarom kregen vrouwen niet eerder dan 1919 kiesrecht? Was dit, omdat vrouwen op sociaal gebied zoveel werk aantroffen, dat zij de eis om gelijke politieke rechten als van mindere importantie beschouwden? Of lagen daaraan toch andere redenen ten grondslag?

Naar mijn mening kwam in een discussie als deze het doel dat de VVG met haar conferenties heeft, goed tot uitdrukking: het voeren van een wetenschappelijk vrouwenhistorisch debat. Niet zomaar samenkomen om elkaar te ontmoeten of - in dit geval - te herdenken moet de bedoeling zijn, maar het inhoudelijke debat. In de beide workshops die ik bezocht, werd dit niveau zonder moeite bereikt. Tal van aanwezigen zaten op het puntje van hun stoel, klaar om zich enthousiast in het gesprek te mengen. Voor het welslagen van een conferentie als deze is echter niet alleen de inbreng van de deelnemers van belang, ook de opzet ervan speelt een rol. Deze was geslaagd, hoewel naar mijn smaak in de uitvoering ervan iets meer precisie betracht had kunnen worden. Korte, terzake inleidingen en relatief veel ruimte voor discussie, zoals de conferentie in het middagprogramma nastreefde, moeten dan ook kort, terzake en veel blijven. Het optreden van drie sprekers in één workshop blijkt in de praktijk dan toch een beetje teveel van het goede te zijn.

Drs. Hillie van de Streek is als historica werkzaam aan de Stichting IJsselacademie te Kampen en aan Dordt College in Sioux Center (Iowa, USA).

De kat met 99 levens

Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw

Marianne Baas

De geschiedenis van het Nederlands prostitutiebeleid in de negentiende eeuw is eenvoudig samen te vatten als de geschiedenis van de opkomst en het verval van de gereguleerde prostitutie. In 1811 werd bij wet bepaald dat ter voorkoming van de verspreiding van geslachtsziekten de prostitutie medisch en politieel moest worden gecontroleerd. Aan deze reglementering kwam precies honderd jaar later een einde toen, onder druk gezet door Hendrik Pierson en zijn zedelijkheidsbeweging, de overheid de bordelen bij wet verbood. Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie beschrijven deze geschiedenis als ware het een detective: er is een moord (op de bordeelprostitutie) en de daders (Pierson en de zijnen) maakten zich welwillend bekend. Desondanks presenteren zij deze geschiedenis als Het mysterie van de verdwenen bordelen.

“Zij [de prostitutie, MB] is de vruchtbare moeder van een heirleger van andere kwalen, teveel om op te noemen, maar de voornaamste zijn wel, dat zij de familie, den grondslag van het maatschappelijk leven ondermijnt; dat zij het gevoel van verantwoordelijkheid doet verdwijnen; dat zij een verwekelijkt en weelderig geslacht in zijn losbandigheid stijft. [...] Daarom zij het ons vergund de kwestie der prostitutie te brengen op het terrein waar zij allereerst thuis hoort, namelijk het gebied der moraliteit.”

Hier sprak Hendrik Pierson, oprichter van de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (1879), directeur van opvanghuizen voor gevallen vrouwen. Zijn woorden stonden haaks op de in die tijd heersende opvattingen over prostitutie. Prostitutie was in eerste en enige instantie een hygiënische kwestie. Het was, zo zei men, onmogelijk en vanuit gezondheidsoverwegingen onwenselijk de mannelijke geslachtsdrift te beheersen. Het enige ‘kwelijke gevolg’ van de prostitutie was de enorme verspreiding van geslachtsziekten.

Om deze verspreiding tegen te gaan werd in het begin van de negentiende eeuw onder druk van Napoleontisch Frankrijk in verschillende garnizoensplaatsen (hier vielen immers de meeste slachtoffers) het reglementeringsstelsel ingevoerd. Dit stelsel hield enerzijds in dat bordelen en prostituees zich bij de politie lieten registreren en anderzijds dat prostituees zich met regelmaat medisch moesten laten controleren. Eind jaren zeventig was de reglementering ingevoerd in 34 gemeenten en nog eens vier grote steden hadden hun eigen, soortgelijke, stelsel.

Naarmate meer gemeenten overgingen tot de invoering van het stelsel, werd ook de zwakte van het stelsel duidelijk.

Visitatie bleek absoluut geen waarborg te bieden tegen de verspreiding van geslachtsziekten. Gedegen medische kennis over het ontstaan en de verschijningsvorm ontbrak, evenmin waren er goede behandelmethodes. Bovendien ging men voorbij aan het feit dat een prostituut evengoed drager van syfilis kon zijn. Een genezen verklaarde prostituee kon dezelfde avond alweer syfilis oplopen en voordat de uiterlijke kenmerken zo duidelijk waren dat zelfs een goede wasbeurt niet meer hielp, waren alweer tallozen besmet geraakt. Registratie bleek eveneens onmogelijk. Prostituees waren in bordelen nog wel op te sporen, maar daarna hield het ook op. Toch richtte de kritiek zich in eerste instantie niet op de ondoelmatigheid van het stelsel, maar op de ondergravende werking die het op de burgerlijke moraal zou hebben. Reglementering zou niets minder zijn dan het wettigen van de ontucht. De eerste stem van protest was afkomstig van dominee Ottho Heldring. Geïnspireerd door het Réveil, een religieuze opwekkingsbeweging waarin persoonlijke geloofsbeleving, verdiept zondebesef en de uiteindelijke bekering voorop stonden, nam hij het op zich om prostituees uit hun zondige leven te redden. Onder Hendrik Pierson groeide Heldrings filantropische zendingsarbeid uit tot een georganiseerde beweging die de prostitutie op politiek en praktisch gebied bestreed.

In 1879 richtte Pierson de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP) op, waarmee het internationaal abolitionisme (de beweging die streed voor afschaffing van de reglementering) ook in Nederland voet aan de grond kreeg. In 1884 kreeg de NVP steun van een vrouwelijke tegenhanger: de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het

Zedelijk Bewustzijn. Het abolitionistische front kreeg in 1890 opnieuw versterking in de vorm van de Nederlandsche Middernachtzendingvereniging. Deze vereniging vormde de stoottroepen van het abolitionisme: 'kleine luyden' die geen middel schuwden om potentiële klanten van hun bordeelbezoek af te houden. Pierson was de onbetwiste spil van deze brede beweging tegen de prostitutie.

Langzaam begon de door hem geïnspireerde en geïnspireerde politieke pressie, op lokaal en op nationaal niveau en door middel van felle straatacties, vruchten af te werpen. Eind jaren negentig 'vielen' de eerste steden; tussen 1897 en 1904 schaften, op een enkel hardnekkig bolwerk na, ook de andere gemeenten het reglementeringsstelsel af. In 1911 volgde dan uiteindelijk de landelijke bekroning: in de Zedelijkheidswetten werd het zo vurig gewenste bordeelverbod vastgelegd. Zo ruimde het reglementeringsstelsel, precies honderd jaar na de invoering, het veld voor een algeheel bordeelverbod.

Tandradstructuur

Wie of wat veroorzaakte deze omslag? Waren het Pierson en zijn zedelijkheidsapostelen? Dit nu is de vraag waar het in *Het mysterie van de verdwenen bordelen* om draait. De huidige geschiedschrijving biedt talloze, zeer uiteenlopende verklaringen die elkaar veelal uitsluiten. Tot nu, stellen Bossenbroek en Kompagnie, is echter weinig rekening gehouden met het feit dat de prostitutiekwestie zich op zeer verschillende niveaus afspeelde en dat de kwestie op al op deze niveaus een andere lading had.

Er moeten volgens Bossenbroek en Kompagnie drie niveaus worden onderscheiden: tijd, plaats en handeling. Wat betreft de tijd moet men beseffen dat de Nederlandse samenleving in bijvoorbeeld 1811 heel anders in elkaar stak dan in 1880 of in 1910. Wat betreft de plaats moet men zich bewust zijn dat de prostitutiekwestie op het platteland een compleet ander karakter had dan in de stad. De prostitutiekwestie op lokaal niveau verschilde op zijn beurt weer van de nationale strijd en die weer van de internationale strijd. En wat betreft de handeling maakt het een heel verschil of men het heeft over de maatschappelijke discussie, over de politieke besluitvorming of over de praktijk op straat. Tegelijkertijd stond het een niet los van het ander.

De kracht nu van het boek van Bossenbroek en Kompagnie is dat zij deze tandradstructuur in tact weten te laten. De verschillen in tijd, plaats en handeling worden van elkaar losgemaakt maar ook direct weer aaneen gesmeed. Op overtuigende wijze laten zij zien hoe en waardoor het moralistisch alternatief van Pierson en de zijnen het uiteindelijk won van het reglementeringsproject. Was het reglementeringsproject voornamelijk een project van de centrale overheid - gedragen en verder ontwikkeld door de hygiënisten -, het moralistisch alternatief was een project dat in alle geleerden van samenleving medestanders vond.

Begonnen als een orthodox-protestantse beweging waarvan voornamelijk de hoge burgerij deel uitmaakte, groeide Piersons beweging uit tot een brede beweging waarin liberalen, socialisten, katholieken en feministen uit welke sociale klasse dan ook zich konden vinden. Weliswaar vanuit uiteenlopende beweegredenen, schaarden zij zich achter hetzelfde doel: een algemeen bordeelverbod. Gevoed vanuit het buitenland, versterkt door de toenemende zichtbaarheid van de prostitutie, profiterend van de bezorgdheid over het morele verval en gebruik makend van de ondoelmatigheid van het reglementeringsstelsel kon de inzet van de beweging in 1911 bekroond worden met een wettelijk bordeelverbod.

Het mysterie van de verdwenen bordelen is een even interessante als overtuigende analyse van de geschiedenis van de prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw. In de 'detectivevorm' waarin het verhaal gegoten is, blijft de spanning tot het einde toe behouden, waardoor de lezer zich gedwongen voelt het werk aan een stuk door te lezen. Het nadeel van deze

vorm is echter wel dat het de lezer weinig gelegenheid krijgt om de feiten op een rijtje te zetten, tussentijdse conclusies worden nauwelijks geboden. Ook in die zin is het dus een detective: vooruitdenken mag, terugzoeken wordt moeilijk.

Door de enorme vaart waarin het boek is geschreven, raken grotere historische ontwikkelingen soms ondergesneeuwd. In de negentiende eeuw schakelde Nederland ten aanzien van de prostitutie niet alleen over op een compleet tegengesteld prostitutiebeleid, ook onderging het beeld van de prostituee een totale gedaanteverwisseling. Van

de veile vrouw, die erop uit was de man te verleiden en in de ondergang te storten, werd zij als de bijbelse Magdalena een boetvaardige zondares. Daarnaast vond er ook een gehele omkering plaats van de visie op de taak van de overheid. Was het voor 1880 ondenkbaar dat de overheid zich in zou laten op het gebied van de zedelijkheid, met de zedenwetten van 1911 legt de overheid de zedelijke vrijheid van de burger drastisch aan banden. Ook de opvattingen over seksualiteit en de vrouw ondergaan in deze periode aanzienlijke veranderingen. Tegen het grote aanbod van details vallen deze suprastructuren enigszins weg. Anderzijds zijn het toch ook weer deze details die het boek zo interessant maken.

Bossenbroek en Kompagnie maken ruimschoots gebruik van het vele bronmateriaal dat zij, soms zelfs nog onontsloten, in de archieven vonden. Op levendige wijze zetten zij de prostitutiepraktijk van Harderwijk, de visiterende geneesheer in Gouda en het bewonersverzet tegen de bordelen in Utrecht neer. Dat het boek desondanks geen anekdotisch karakter heeft, laat zien dat de auteurs niet alleen onderzoekers, maar ook schrijvers zijn.

Geschiedenis presenteren als een detective zonder de feiten daarmee geweld aan te doen, vereist een kundig schrijverschap. Slechts eenmaal laten zij zich geheel meevoeren in hun detective om de eenvoudige reden dat fictie de realiteit soms beter beschrijft dan de feiten zelf. Aan het einde van hun boek laten zij Sherlock Holmes en Watson concluderen dat de dader van de moord op de bordeelprostitutie was ontmaskerd, zijn motieven waren ontrafeld, maar dat het lijk (de prostitutie) aan de wandel was gegaan:

"Ze is onkwetsbaar, de kat met 99 levens ... ongrijpbaarder, losbandiger, onkwetsbaarder dan ooit tevoren. en nooit krijg je haar meer te pakken."

"Dus dat is de straf voor de daders, Holmes?"

"Yes, Watson, dat is hun straf."

"Excellent."

"Elementary."

Aansichtkaart naar aanleiding van de sluiting van Maison Weinthal in 1902

Marianne Baas studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht met als specialisatie Nieuwe Geschiedenis. In 1998 studeerde zij af op de prostitutiekwestie in Nederland, 1879-1911.

Martin Bossenbroek & Jan H. Kompagnie
Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw.
 Uitgeverij Bert Bakker; f 49,90. ISBN 90 351 1905 3.

Nog een keer: de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid

Marijke Huisman

Vrijwel verzadigd van alle tentoonstellingen en congressen die zijn gehouden, en de boeken die het afgelopen jaar zijn verschenen rondom de herdenking van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid uit 1898, was het wachten nog op Het Boek over de Nationale Tentoonstelling door de historica's Maria Grever en Berteke Waaldijk. Maar *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* maakt het wachten meer dan goed. Maria Grever en Berteke Waaldijk zijn erin geslaagd een intelligent, afgewogen én onderhoudend boek te schrijven in een zeer prettige stijl over een van de belangrijkste evenementen uit de geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging. Een evenement dat telkens opnieuw als een breukpunt werd aangeduid in de vele vrouwenhistorische publicaties die het laatste jaar verschenen, maar dat als gebeurtenis zelf nooit zo tastbaar werd beschreven als in dit boek.

De auteurs nemen de lezer/es in het eerste hoofdstuk mee naar de voorbereidingen en vele vergaderingen die voorafgingen aan de Tentoonstelling, met alle meningsverschillen vandien, om daarna in vijf hoofdstukken de Tentoonstelling zelf en de materiële nalatenschap (boeken, beelden, verslagen) onder de loep te nemen. De lezer/es wandelt als het ware op papier over het tentoonstellingsterrein en ervaart bijna fysiek hoe het er in Den Haag moet hebben uitgezien. De auteurs voorzien de Tentoonstelling bovendien steeds van zinvol commentaar, ze lichten personen en gebeurtenissen die plaatsvonden tijdens de Tentoonstelling op en plaatsen de gehele Tentoonstelling in een bredere context.

Als invalshoek hebben Grever en Waaldijk ervoor gekozen de Tentoonstelling te beschouwen als middel voor feministen om toe te treden tot de openbaarheid, dat wil zeggen om als vrouwen een rol of taak op zich te nemen in de natiestaat.

Het bijzondere van dit boek is dat Maria Grever en Berteke Waaldijk het feministisch streven naar burgerschap verbinden met machtsverschillen, in koloniaal en in klasse-opzicht. Bij lezing van *Feministische openbaarheid* wordt soms pijnlijk duidelijk hoezeer de organisatrices van de Nationale Tentoonstelling kinderen van hun tijd én hun stand waren. Als vrouwen uit de gegoede burgerij deden zij alles wat in hun macht lag om de meisjes en vrouwen die hun beroep zouden uitoefenen op de Tentoonstelling een moreel verantwoord onderkomen te bieden. Zij bedachten echter niet dat velen van hen niet genoeg verdienden om hun pensioen te kunnen betalen. Ook met een staking van de arbeiders van de Amersfoortsche Tapijtmaatschappij en van de diamantbewerksters wist de organisatie niet goed raad. Zij ging er (te veel) van uit dat het werk in de moderne industrie een glorievolle toekomst bood voor meisjes en vrouwen. Voor arbeidsconflicten en (slechte) arbeidsomstandigheden was in de Industriezaal dan ook geen plaats.

Daarvoor was wel ruimte in de zaal voor Maatschappelijk Werk. Hier konden de bezoek(st)ers gruwelen bij onder andere de aanblik van de erbarmelijke leefomstandigheden in een Drentse plaggenhut. De bedoeling was dat de bezoekers zodanig aangegrepen zouden zijn, dat zij zich zouden opwer-

pen als hoedsters en wegbereidsters voor de minder fortuinlijke vrouwen die in dergelijke hutten moesten leven of voor hongerlonen moesten werken.

Maria Grever en Berteke Waaldijk tonen overtuigend aan hoe de hele Tentoonstelling in feite een aaneenschakeling was van objecten (ook mensen) die bij de bezoeker een gevoel moesten teweegbrengen dat zij - als vrouwen, als hoedsters van de moraal - moesten en konden ingrijpen. Daarbij werd impliciet bedoeld op de bezoeker die afkomstig was uit de gegoede standen; voor arbeiders waren de hongerlonen immers niks nieuws. Door de entreegelden en het feit dat de Tentoonstelling geopend was als velen naar hun werk gingen, konden arbeiders de Tentoonstelling bovendien niet zo eenvoudig bezoeken. Het gebrek aan reflectie over verschillen tussen vrouwen, wordt nog duidelijker als de auteurs het koloniale deel van de Tentoonstelling beschrijven. Tot nog toe is er in de historiografie nauwelijks aandacht besteed aan het feit dat een groot deel van het tentoonstellingsterrein was ingeruimd voor de koloniën, met als hoogtepunt Kampong Insulinde. Naast de tentoonstellingsgebouwen was een heuse kampong nagebouwd, waar 'echte' Javanen de gehele periode werkten en leefden. De bezoekers konden langs hen lopen om te zien, te horen en te ruiken hoe het leven er in 'ons Indië' uitzag. De kampong werd al snel dé trekpleister van de Tentoonstelling, en dat leidde ertoe dat dit gedeelte ook 's avonds werd geopend. De tentoonstellingsorganisatie had aanvankelijk geweigerd de gebouwen ook 's avonds open te stellen, om een kermisachtige sfeer te voorkomen: de vrouwenkwestie was immers een ernstige zaak. Voor het koloniale gedeelte gold dit kennelijk minder.

De auteurs beschrijven hoe feminisme en kolonialisme tijdens de Tentoonstelling verknoot raakten. Door de drang van de organisatrices zich een plaats in de openbaarheid te verwerven, sloten zij aan bij een nationaal bewustzijn dat sterk koloniaal gekleurd was. In hun streven het arbeidsterrein van vrouwen uit te strekken naar allen die minder gefortuneerd of in beschaving 'achtergebleven' waren, bevestigden zij keer op keer de machtsverschillen tussen vrouwen die op klasse en etniciteit waren gebaseerd.

Maria Grever en Berteke Waaldijk beschrijven deze verknoottheid, die soms pijnlijk is om te lezen, op een razend knappe manier. Verhandelingen die feminisme en kolonialisme proberen te verbinden blijven soms steken in een a-historisch politiek correct schuldgevoel, maar dat is hier nergens het geval. Door de afgewogen beschrijving van wat er op de Tentoonstelling was te zien en wat er niet werd gezien, wie er keek en wie er werd bekeken, hebben Maria Grever en Berteke Waaldijk een bijzondere, historische prestatie geleverd.

Marijke Huisman studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht met als specialisatie Vrouwenstudies. Zij won in 1997 de Johanna Naberprijs. Zij is redactielid van Historica.

Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*. Stichting Beheer IISG/IIAV, Amsterdam 1998. 352 pagina's. f 39,00. ISBN 9068611518.

Samen ben je niet alleen

Lizzy Jongma

In het najaar van 1998 is het 18de Jaarboek voor de Vrouwengeschiedenis, 'Parallele levens', verschenen. In haar voorwoord meldt de redactie dat zij wil aansluiten bij de groeiende belangstelling voor de biografie. Voorts streeft zij naar een verdieping van het biografisch genre, door te kiezen voor een dubbele invalshoek om zo te zien op welke wijze mannen en vrouwen hun levens vorm gaven en welke invloed sekse hierop had. Bovendien is het streven om de levens van twee mensen met elkaar te verweven. Als fervent lezer van biografieën ging Lizzy Jongma haar hart sneller kloppen.

De vijf hoofdartikelen van dit *Jaarboek* behandelen zeer uiteenlopende relaties tussen telkens twee mensen die een grote rol in elkaars leven hebben gespeeld. Het openingsartikel van Marja Pruis, 'Een schok van herkenning', beschrijft op buitengewoon levendige wijze de liefde tussen de schrijfster Netty Nijhoff en de kunstenares Marlow Moss. In de jaren dertig, als de twee vrouwen elkaar in Parijs ontmoeten, heeft Netty al een tijd niet meer geschreven en is de schilderes Marlow Moss nog druk zoekende naar een stijl. De relatie die volgde, betekende voor beiden vooral vrijheid en een periode van grote creativiteit. Hoewel Pruis de levens van Nijhoff en Moss vooral langs elkaar geplaatst heeft en bovendien uitgebreid ingaat op contacten van de kunstenaressen met andere kunstenaars, krijg je vanaf de eerste alinea het gevoel dat deze twee vrouwen iets bijzonders hadden. Het wordt echter niet helemaal duidelijk wat dat 'iets' is. In 'Twee levens, twee geloven' gaat Fia Dieteren in op de complexe relatie tussen de zussen Cecile en Elisabeth De Jong van Beek en Donk. De innige relatie van twee jonge zusjes bekoelde danig door de echtscheiding van Cecile en haar overgang tot het katholicisme. Pas toen Elisabeth op latere leeftijd ook katholiek werd, bloeide de oude band weer op. Vanuit Ceciles visie op het katholicisme tracht Dieteren zowel de wisselende verstandhouding tussen beide zusters te verklaren, als aan te tonen dat feminisme en katholicisme elkaar niet per definitie hoeven uit te sluiten. Door op zoek te gaan naar een verklaring voor de passie waarmee Cecile zich eerst op het feminisme en vervolgens op het katholicisme stort, is Dieteren de eerste die een volledig beeld schetst van het bijzondere -of bizarre- leven van Cecile Goekoop-De Jong van Beek en Donk. Door het gekozen perspectief is het echter niet altijd duidelijk door welke passies Elisabeth gedreven werd.

De namen van Aletta Jacobs en Carel Gerritsen worden vaak in een adem genoemd. Gerritsen wordt dan echter altijd genoemd als 'de man van...'. Mineke Bosch toont niet alleen aan dat Jacobs zelf zeer haar best heeft gedaan om haar man in deze positie te plaatsen, maar tracht hem tevens zijn eigen stem terug te geven. In haar artikel 'Parallele levens op de fiets' vergelijkt zij Gerritsens reisverslagen met de reisbeschrijvingen van Jacobs in haar autobiografie. Wat volgt, is een spannend artikel over zowel de ontwikkeling van de relatie tussen Jacobs en Gerritsen als over de ontwikkeling van de fietssport in Nederland. De fiets lijkt symbool te zijn voor zowel de emotionele als seksuele relatie tussen Jacobs en Gerritsen, want volgens Bosch bereikten Jacobs en Gerritsen de "hoogtepunten in hun parallelle levens [...] op de fiets!"

Meer dan in de andere artikelen heeft Etty in 'Het leven als kunstwerk' de levens van het echtpaar Roland Holst *samen*

geschetst. In haar beschrijving van zowel beide echtelieden als van hun relatie blijft zij het dichtst bij de doelstelling van het *Jaarboek*. Het is een degelijke beschrijving van de relatie tussen beiden, maar het perspectief is -na de fietsverhalen- wat saai.

Dat een relatie niet alleen binnen het domein van de familiegeschiedenis past, maar ook als uitgangspunt voor politieke en maatschappelijke geschiedenis kan dienen, toont Barbara Henkes aan in haar artikel 'Het vuil, de sterren en de dood'. Zij beschrijft het gemengd huwelijk van de Duitse sterrenkundige Lukas Plaut en zijn Nederlandse, niet-joodse vrouw Stien Witte ten tijde van de Duitse bezetting. Henkes weet een indringend portret te schetsen van de wijze waarop de buitenwereld een huishouden kan verscheuren. Bovendien beschrijft ze de wijze waarop de rollen van twee echtelieden op radicale wijze kunnen veranderen onder druk van de buitenwereld. Het meest indrukwekkend vond ik de manier waarop zij de levens van het echtpaar beschrijft na de oorlog; als lezer blijf je zitten met de vraag of mensen überhaupt vorm kunnen geven aan hun leven na dergelijke gruwelijkheden. Is het dan ook nog mogelijk om dat samen te doen?

Het interessante van 'Parallele levens' zit vooral in de keuze van perspectieven. De levensbeschrijvingen zijn -wat mij betreft- te bondig om mijn nieuwsgierigheid naar de levens van anderen te kunnen bevredigen. Maar juist doordat de auteurs op zoek zijn gegaan naar datgene wat twee mensen kan binden - wat, zoals in het geval van de fiets, tot zeer verrassende verhalen kan leiden- maakt 'Parallele levens' een spannend boek. Het blijft helaas afwachten of de auteurs mijn nieuwsgierigheid naar ruziënde zussen, verscheurde huwelijken en fietsende stellen ooit zullen stillen.

Lizzy Jongma studeerde vrouwengeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en is redactielid van Historica.

Parallele levens. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 18. Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1998. 192 pagina's. f 34,50. ISBN 9068611526.

Mogen ze of mogen ze niet?

Gerda Geerdink

Welke barrières moesten in de tweede helft van de negentiende eeuw genomen worden voordat de gemeentebesturen van Den Haag en Rotterdam akkoord gingen met de subsidiëring en daarmee goedkeuring van voortgezet onderwijs voor meisjes? Deze vraag staat centraal in het proefschrift van Tilly Beukenholdt-ter Mors.

Gesubsidieerd voortgezet onderwijs was er in 1850 nog nauwelijks en al helemaal niet voor meisjes. Dat verandert in de tweede helft van de negentiende eeuw. De behoefte aan 'hoger' opgeleiden neemt toe. Als in 1851 de gemeentewet van kracht wordt en plaatselijke overheden meer kansen krijgen zich bezig te houden met het welzijn van de ingezetenen, zien zij mogelijkheden ook iets te doen aan het opleidingsniveau van de ingezetenen. Het wordt voor gemeentebesturen een *hot item* als de in 1862 aangenomen wet op het middelbaar onderwijs meer beslissingsruimte overlaat aan de lokale overheden. Afhankelijk van lokale behoeften kunnen ze investeren. In eerste instantie worden in die wet meisjes niet apart genoemd. Kritiek op dat totaal negeren leidt tot een toegevoegde alinea, waarin uitdrukkelijk vermeld wordt dat het gemeenten is toegestaan zelf gesubsidieerde meisjesscholen op te richten of dit -met of zonder subsidie- te laten doen door provinciën of andere (rechts)personen. Daarmee wordt de mogelijkheid voor meisjes om voortgezet onderwijs te volgen afhankelijk van de welwillendheid daaromtrent van de heren die in de gemeenteraad zitten.

Beukenholdt-ter Mors beschrijft hoe beraadslagingen daarover verliepen, of meer nog welke barrières geslecht moesten worden in de gemeenten Den Haag, de ambtenarenstad, en Rotterdam, de werkstad. Beide steden hebben in de onderzochte periode (1850-1920) een groeiende behoefte aan hoger opgeleiden. De vraag of daarmee ook meisjes zijn bedoeld, is, als de discussies starten, al snel beantwoord. "Blauwkouserij" dient geen economisch noch enig ander algemeen belang; meisjes zijn immers geschapen om moeder en echtgenote te worden. Vanzelfsprekend zet een gemeente haar beperkte middelen niet in voor een aangename vrijetijdsbesteding van een beperkte groep dames, meestal afkomstig uit welgestelde kringen. Toch komt het -tot de positieve besluitvorming in Den Haag in 1879 en in Rotterdam in 1871- telkens weer op de agenda.

De inhoudelijke motieven die gebruikt worden, zijn niet verrassend. Tegenstanders wijzen op het achterblijven van 'vatbaarheid voor de wetenschap' bij meisjes. Het past niet bij de vrouwelijke aard, dus geld geïnvesteerd in uitgebreid onderwijs voor meisjes is weggegooid geld. Groot is ook de angst dat "[...] wij spoediger dan ons lief ware, zouden verrijkt worden met talrijke exemplaren van zoogenaamde femmes libres, van vrouwelijke vrijgeesten, een zeer onvrouwelijk wezen, dat wij zeer goed in onze huishoudens kunnen missen [...]". Voorstanders zeggen dat men rekening moet houden met de werkelijkheid waarin het ideaal van een huwelijk niet voor iedereen is weggelegd en "[...] wat moeten vrouwen, die geen fortuin bezitten, dan beginnen?". Argumenten die erop wijzen dat er ongelijkheid wordt geschapen tussen jongens en meisjes, worden als onzinnig van de tafel geveegd. Er is immers sprake van een totaal andere bestemming voor hem en voor haar en levende voorbeelden tonen aan dat een vrouw "[...]

ook zonder middelbare school een zeer achtenswaardig en verdienstelijk persoon kan zijn[...]". Juist de verschillen in eindbestemming en aard vormen ook onderdeel van de discussie. Meisjes zouden niet kunnen omgaan met het steeds wisselen van leraren zoals in het voortgezet onderwijs gebruikelijk is. En ze kunnen wel rekenen maar voor wiskunde hebben ze geen of weinig aanleg.

Het publiek, de invloedrijke onderwijsinspecteur Steyn Parvé en de centrale overheid voeren de druk op de gemeentebesturen gaandeweg op. Daarbij speelt een rol dat steeds meer mensen overtuigd raken van het idee dat het maatschappelijk belang gediend is met meer ontwikkelde vrouwen. Vrouwen moeten in eigen onderhoud kunnen voorzien. Ontwikkelde vrouwen zijn niet zo rampzalig en ze kunnen heus op allerlei plaatsen ingezet worden.

Beukenholdt-ter Mors wil, zoals ze in de inleiding schrijft, de ontwikkeling van de emancipatie van meisjes en vrouwen zichtbaar maken. Als indicator voor die emancipatie is voor onderwijs gekozen. Daarnaast wil ze de kennis over de politieke besluitvorming ten aanzien van het voortgezet onderwijs aan meisjes van 1850 tot 1920 vergroten. Welke agenda's zijn te onderscheiden, welke maatschappelijke beïnvloedingsprocessen gaan aan de agendering vooraf en welke diffuse verlangens en behoeften zijn noodzakelijk om tot beleidsvorming te komen? Dat besluitvormingsproces vindt doorgaans plaats volgens een bepaald model waarin verschillende fases doorlopen en barrières genomen moeten worden. De auteur kiest voor een bepaald model en vervolgens wordt gekeken of de besluitvorming zoals die heeft plaatsgevonden ook werkelijk in dat model past.

Het model lijkt er soms een beetje bijgesleept. Het was misschien wel boeiend geweest als ik had kunnen lezen dat besluitvorming over een 'gevoelig' onderwerp als meisjesonderwijs opeens volgens een heel ander model loopt, bijvoorbeeld in vergelijking met items als onderwijs voor jongens of in vergelijking met andere zaken die juist meisjes aangaan.

Voor mij blijft het boek nu wat zwakken tussen enerzijds dat besluitvormingsmodel en anderzijds de opdracht zoals ze hem in de inleiding stelt: in hoeverre hebben maatschappelijke determinanten invloed op de politieke besluitvorming wat betreft voortgezet onderwijs aan meisjes? Die vraag komt in de slotconclusie ook terug, maar omdat het model in het kernbetoog een te grote rol speelt, lijken de antwoorden niet de aandacht te krijgen die ze van mij hadden mogen hebben. Het onderzoek draagt zeker bij aan meer inzicht over politieke besluitvormingsprocessen en dat onderdeel is ook voor leken helder en op een inzichtelijke manier beschreven. Ik had wat meer over de ontwikkelingen rondom meisjesonderwijs verwacht.

Gerda Geerdink is als docent/opleider verbonden aan de Faculteit Educatie van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.

Tilly Beukenholdt-ter Mors, *Barrières voor meisjesonderwijs. Besluitvorming ten aanzien van voortgezet onderwijs aan meisjes in Den Haag en Rotterdam van 1850 tot 1920*. Delft: Eburon, 1998, 227 pagina's. f 59,00. ISBN 9051666357.

Boeken in 't kort

Barbara Henkes

Heimat in Holland. Deutsche Dienstmädchen 1920-1950.

Straelener Manuskripte Verlags-GmbH, 1998. DM 54,-.

Tussen 1920 en 1933 kwamen duizenden jonge Duitse meisjes naar Nederland om als dienstbode te gaan werken. Henkes beschreef de levensloop van zo'n tweehonderd vrouwen in haar proefschrift. Dit proefschrift is nu ook in het Duits verkrijgbaar.

Jeroen Deploige

In nomine femine indocta. Kennisprofiel en ideologie van Hildegard van Bingen (1098-1179).

Verloren, 1998. f 44,00.

Hoe geletterd of ongeletterd was Hildegard van Bingen? In welke vrijheid kon Hildegard, die geen klassieke opleiding had genoten zoals haar mannelijke collega-auteurs, religieuze en morele thema's en wetenschappelijke inzichten benaderen en uitdrukken? Welke rol speelde het mystieke aspect van haar teksten in haar geloofwaardigheid als christelijke auteur? Aan de hand van ontleningen in Scivias geeft de auteur antwoord op deze vragen.

Liefde in Holland

Historisch Tijdschrift, 30 (1998) 4/5.

Verloren, 1998. f 20,-.

"Liefde is meer dan seks alleen. De analyse van het samenspel van ideeën en emoties verheldert de liefde als hartstocht. De vrouw als object of subject van liefde is nu ook voor de historicus meer dan hoer of broedmachine. Dat is het perspectief waarin dit themanummer dient te worden gelezen", aldus Willem Frijhof in zijn inleiding op deze aflevering van het *Historisch Tijdschrift*.

Ileen Montijn

Leven op stand 1890-1940.

Thomas Rap, 1998. f 35,-.

In dit boek heeft Ileen Montijn het huiselijk leven van de Nederlandse upper-class aan het begin van de twintigste eeuw opgespoord en vastgelegd. Zij beschrijft het huis-met-twee-meiden, Jeager-ondergoed, de *jour* van mevrouw en de boterham met tevredenheid. Maar ook onderwerpen waarover niet werd gesproken worden belicht: pudeur, intieme hygiëne en het belang van de juiste lichaamshouding.

Saska Grotenhuis

Op zoek naar middelbaar onderwijs.

Boom, 1998. f 49,50.

Dit boek is een bewerking van de dissertatie over de discussies die tussen 1898 en 1963 in Nederland werden gevoerd over middelbaar onderwijs. Ondanks de Wet op het Middelbaar Onderwijs van Thorbecke uit 1863 was echt middelbaar onderwijs lange tijd een schaars goed in ons land: de HBS en

het gymnasium werden al snel de vooropleiding voor universitaire studies. Alleen de meisjes hadden met de MMS een echte middelbare school. Pas met de Mammoetwet van 1963 kregen ook jongens een middelbare school: het HAVO.

Alma Mahler

Mijn leven.

Arbeiderspers, 1999. Vierde druk. f 59,50.

In de serie Privé-domein is opnieuw een herdruk verschenen van de autobiografie van Alma Mahler-Werfel (1897-1964). Zij was minnares, echtgenote en muze van een reeks beroemde mannen. Centraal in dit boek staan de jaren met Mahler, wiens partituren ze uitschreef en neurotische onzekerheden ze hielp dragen. Daarnaast schrijft Alma Mahler over het tragische verlies van haar kinderen, het Weense roddelcircuit, de stormachtige affaire met Oscar Kokoschka en haar herinneringen aan Werfel, met wie ze naar Spanje vluchtte.

Joyce E. Salisbury

Perpetua's passie. Leven en lijden van een Romeinse vrouw.

Wereldbibliotheek, 1999. f 39,50.

Vroeg in het jaar 203 werd in Carthago de ongeveer 22-jarige Vibia Perpetua gearresteerd, berecht en gevangenzet. Ze werd beschuldigd van burgerlijke ongehoorzaamheid: als christin weigerde zij een verplicht Romeins offer te brengen ter ere van haar keizer. Op 7 maart werd Perpetua voor de leeuwen geworpen. Tijdens haar gevangenschap hield ze een dagboek bij dat een belangrijke rol is gaan spelen in de geschiedenis van het christelijk geloof. In de loop der eeuwen is haar nagedachtenis vele malen gebruikt als model voor een nieuw christelijk gedachtegoed. Salisbury schrijft de geschiedenis van een religie waarin het martelaarschap verheven wordt tot de uiterste vorm van het ware geloof.

Ria Jansen-Sieben en Johanna Maria van Winter

De keuken van de late Middeleeuwen.

Een kookboek uit de zestiende eeuw.

Bert Bakker, 1998. f 39,90.

In *De keuken van de late Middeleeuwen* zijn alle recepten uit het beroemde kookboek *UB Gent 476* opgenomen, voorzien van een uitvoerige inleiding en verhelderende woordverklaringen. De ingrediënten zijn voor de hedendaagse kok eenvoudig verkrijgbaar en de recepten zijn nog steeds zeer smakelijk.

Frances Borzello

Kijken Naar onszelf.

Atrium, 1998. f 59,50.

Borzello bracht honderden zelfportretten van vrouwelijke kunstenaressen bijeen. De begeleidende teksten plaatsen de zelfportretten in hun context. Het boek geeft een beeld van vrouwelijk kunstenaarschap vanaf de twaalfde eeuw tot heden.

Rose Jakobs

De roos die nooit bloeide. Dagboek van een onderduikster, 1942-1944.

Arbeiderspers, 1999. f 25,-.

Rose Jakobs De Roos
die nooit bloeide Dagboek
van een onderduikster,
1942-1944

In augustus 1942 besloot Aaron Jakobs uit nazi-Duitsland naar Nederland te vluchten en onder te duiken met zijn vier kinderen. Vader, moeder en drie kinderen vonden een onderduikadres in Beek; Rose werd met haar oom, tante en neefjes ondergebracht bij een familie in Nijmegen. Maar tegen het einde van de oorlog komt zij door een bomscherm op het leven. Tijdens haar onderduik hield Rose een dagboek bij. Haar zuster Edith Samuel heeft 54 na Roses dood de moed gevonden dat dagboek te publiceren.

José Eijt, Hester Genefaas, Peter Nissen
Gaan voor God. Ideaal en praktijk van missie in historisch perspectief.

Verloren, 1998. f 39,-.

In deze bundel wordt beschreven hoe mannelijke en vrouwelijke missionarissen in hun dagelijkse werkzaamheden gestalte geven aan het missie-ideaal, en hoe hun voorstellingen van de missie zich ontwikkelden onder invloed van hun ervaringen en belevenissen in de praktijk. Omdat mannen en vrouwen hun missiewerk vaak op verschillende manieren uitvoerden, wordt er ook aandacht besteed aan de opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid onder de missionarissen zelf en onder de lokale bevolking.

Siep Stuurman

Het tragische lot van de gravin van Isenburg. Een zeventiende-eeuwse geschiedenis.

Bert Bakker 1999. f 34,90.

Marie-Anne von Hohenzolern-Hechingen werd in 1630 op vijftienjarige leeftijd getrouwde aan de oude en zwartgallige graaf van Isenburg. Het huwelijk is een ramp en de gravin eindigt in een klooster. Tot op de dag van vandaag doen verschillende verhalen over haar de ronde. Vluchtte de gravin omdat haar man haar dreigde te vergifigen, of was de gravin een overspelige slet? Wie heeft er gelijk? Stuurman voert de lezer aan de hand van de verhalen langs belangen, conventies en verborgen agenda's van de participanten.

Samenstelling: Zonneke Matthée

Varia

Annie Romein-Verschoorlezing

Sinds 1989 organiseert de Universiteit Leiden in samenwerking met *Vrij Nederland* jaarlijks de Annie Romein-Verschoorlezing om Internationale Vrouwendag te vieren. De lezing heeft als doel een breed publiek kennis te laten maken met inzichten uit vrouwenstudies in brede zin, en uit het vakgebied van de spreker. Dit jaar zal de lezing gehouden worden door Agnes Verbiest, universitair docent taalbeheersing aan de opleiding Nederlands van de Universiteit Leiden. Zij is auteur van diverse wetenschappelijke en algemene publicaties op het terrein van de genderlinguïstiek.

Kaarten (gratis) zijn verkrijgbaar bij de opleiding Nederlands te Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272604. Informatie:

snelleraa@rullet.leidenuniv.nl

Datum: Maandag 8 maart 1999,
20.00 uur

Plaats: Academiegebouw,
Rapenburg 73 in Leiden.

Summer School 1999

De NOISE European Summer School heeft dit jaar als thema 'Diasporic identities and mediated cultures: gender, history and representations'. Laatstejaars studenten, promovendi en postdocs worden uitgenodigd zich in te schrijven. Met de Summerschool zijn 9 ECTS te verdienen.

Plaats: Utrecht

Datum: 14 t/m 30 augustus 1999

Informatie: Esther Vonk, International Office Women's Studies
Utrecht University, tel. 030-2536013,

e-mail: noise@let.uu.nl

Kosten: 500 ECU

Dressing Up for War

De Universitat Autònoma de Barcelona organiseert het congres *Dressing up for war: transformation of gender and genre in the discourses and literature of war*. Belangrijkste perspectief is de veranderende representatie van gender: van strijders tot genezers.

Plaats: Barcelona

Datum: 25 en 26 maart 1999

Informatie: Andrew Monnickendam,
tel: +34 93 5811576,

e-mail: Dressing@blues.uab.es

SVVT

In juni zal de Stichting Vrouwen-geschiedenis Vroegmoderne Tijd (SVVT) een studiemiddag houden met als thema 'Materiële cultuur'. Zodra datum, plaats, tijd en sprekers bekend zijn, kunt u die vinden op de homepage van de SVVT:

http://www.iisg.nl/~womhist/svvt.html

Ook kunt u voor meer informatie terecht bij de penningmeester van de SVVT, Dini Helmers,
email: jhndh@xs4all.nl.

Personalialia

Lotte van de Pol ontving op 30 oktober j.l. de Eismaprijs voor haar proefschrift *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende eeuw*. Deze prijs gaat naar de beste studie op het gebied van lokale en regionale geschiedschrijving. Lotte van de Pol ontving deze prijs uit handen van de Utrechtse burgemeester Opstelten.

Oproepen

Journal of Women's History

Het *Journal of Women's History* is op zoek naar artikelen voor een speciaal nummer over leeftijd als een analytische categorie binnen vrouwengeschiedenis. De redactie zoekt historici - uit alle landen - die iets kunnen schrijven over groepen vrouwen (jonge vrouwen, vrouwen van middelbare leeftijd, oudere vrouwen), of over interacties tussen generaties, of de cycli in vrouwenlevens. De redactie is met name geïnteresseerd in de vraag wat het betekent om, in samenhang met sekse, klasse en etniciteit, rekening te houden met leeftijd als categorie van historisch onderzoek naar vrouwenlevens.

Dit nummer van het *Journal of Women's History* zal begin 2001 verschijnen. De deadline voor bijdragen is 1 augustus 1999. Zend uw artikel (regelafstand 2, eenzijdig gekopieerd en niet meer dan 10.000 woorden) naar: Ages of Women Issue, Journal of Women's History, c/o Department of History, The Ohio State University, 230 W. 17th Avenue, Columbus, OH 43210-1367.

Informatie: E-mail: jwh@osu.edu. Tel: + 614 688 3092, fax: + 614 292 2282. Of kijk naar de *Notice to Contributors* in een recent nummer van het *Journal of Women's History*.

IFRW

In september 2000 houdt de International Federation for Research in Women's History een conferentie met als thema: Conflict and cooperation in sites of cultural co-existence: perspectives from women's history. De organisatie is nog op zoek naar mensen die bijdragen kunnen leveren op het

gebied van 'gendered histories' over conflicten en samenwerkingsverbanden op plaatsen waar vrouwen en mannen van verschillende culturen geografische of geo-politieke ruimten delen. Inlichtingen:

E-mail: newitt@acpub.duke.edu

Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis

Wat is de sekse van seksualiteit? Met deze vraag hoopt de redactie van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* potentiële auteurs aan het denken, en vooral aan het schrijven, te zetten. Door de vraag te stellen naar de sekse van seksualiteit proberen we na te gaan of en hoe seksualiteit (opvattingen, praktijken, politiek, beleving, fantasieën) historisch gezien verbonden werd met mannelijkheid en vrouwelijkheid. Was de seksuele lust ooit een verschijnsel 'zonder sekse' waar mannen en vrouwen gelijk van konden genieten? Wanneer en hoe werd seksualiteit een bij uitstek mannelijke drift, die vrouwen moesten ondergaan? Of hoe ligt de relatie tussen mannelijkheid en gewelddadige seksualiteit?

De vraag naar de sekse van seksualiteit roept ook vragen op naar de rol die seksualiteit heeft gespeeld bij de afgrenzing tussen een mannelijk en een vrouwelijk domein. We zijn nieuwsgierig naar de manier waarop onderscheid tussen seksueel gedrag van mannen en vrouwen werd gemaakt en wat dat betekende voor diverse grensoverschrijders, genderbenders, homoseksuelen, feministen en veile vrouwen.

Bij al deze vragen gaat het ons er om na te gaan met welke rechtvaardigheden bepaalde vormen van seksualiteit als afwijkend werden bestempeld, om zo ook meer zicht te krijgen op wat als 'normaal' gold. Het onderwerp kan vanuit verschillende theoretische invalshoeken belicht worden. Het nummer mag een mix zijn van sociaal-wetenschappelijke en historische benaderingen.

Schriftelijke reacties met een opzet van een tot anderhalf A4 graag voor 7 maart, liefst per e-mail versturen naar: de Redactie van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*:

Lwi@iisg.nl. Postadres: Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam.

Samenstelling: Zonneke Matthée

IFRWH-News

Deze rubriek bevat een selectie uit de meest recente nieuwsbrieven van de International Federation of Researchers in Women's History (IFRWH). Wie direct contact met de IFRWH wil opnemen, kan een e-mail versturen naar Lynn Abrams

(L.Abrams@modhist.arts.gla.ac.uk), of naar de Nederlandse vertegenwoordigster van de IFRWH, Berteke Waaldijk (Berteke.Waaldijk@let.ruu.nl).

Geïnteresseerden kunnen ook terecht op het Internet:

<http://www.arts.unimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html>.

Congressen

Melbourne

De conferentie over Women and human rights die van de zomer in Melbourne is gehouden was een groot succes, aldus IFRWH-presidente Patricia Grimshaw. Een aantal deelnemers uit westerse landen voelde zich gesterkt in haar opvattingen over de bruikbaarheid van 'vrouwengeschiedenis', juist in een tijd dat gender vaak wordt genoemd als een meer geëigend uitgangspunt voor historisch onderzoek. Sommige niet-westerse sprekers zagen juist vrouwengeschiedenis als vernieuwend en belangrijk in de strijd voor gelijkheid en sociale rechtvaardigheid voor vrouwen in hun landen. Zij waren blij om deel te kunnen nemen aan een internationale conferentie, en kennis te maken met een internationale vereniging die geloofwaardigheid en kracht kan verlenen aan hun eigen, vaak recente, wetenschappelijke initiatieven. Ook andere deelnemers, vrouwen van kleur die deel uitmaken van minderheden in hun landen, zagen de conferentie als een kans om zowel hun medestrijders als wetenschappers van elders duidelijk te maken dat vrouwengeschiedenis óók kan bijdragen aan het negeren van mensen of volken. Deze vrouwen benadrukten hoe dergelijke wetenschap, onder het mom van progressieve wetenschapsbeoefening, in feite een onderdrukkende politieke macht is. De IFRWH kan belangrijk zijn om af te handelen met etniciteit en raciale verdeeldheid. De internationale congressen bieden historici uit alle landen en regio's immers een platform om te spreken over hun ervaringen, en af te rekenen met dominante, witte lezingen van de geschiedenis.

Oslo 2000

De organisatie van de IFRWH/FIRHF-sessies over Conflict and cooperation in sites of cultural co-existence: perspectives from women's history tijdens de Conferentie in Oslo 2000 is in volle gang. Er zijn al meer dan honderd voorstellen

voor lezingen ingediend, maar Nancy Hewitt en Mrinalini Sinha zijn nog op zoek naar mensen die iets kunnen vertellen over het leven van vluchtelingenvrouwen in diverse delen van de wereld en in diverse historische perioden. Ze zijn ook nog op zoek naar een paper over Ierland, voor een workshop over nationalistische bewegingen, en naar papers over de relaties tussen autochtone vrouwen en settler-vrouwen in Australië en Nieuw Zeeland. Voorstellen moeten voor 15 maart a.s. in drievoud verzonden worden naar Nancy Hewitt, Dept. of History, Rutgers University, Van Dyck Hall, New Brunswick, New Jersey 08901, USA. Fax: + 732 932 6763.

E-mail: nhewitt@rci.rutgers.edu.

De aanmeldingsformulieren voor de conferentie zullen in september 1999 beschikbaar zijn; de deadline voor aanmelding is 1 april 2000 (kosten: 1200 Noorse kronen/\$160, 600 Noorse kronen/\$80 voor studenten en gasten).

Informatie over de conferentie op Internet: <http://www.hf.uio.no/oslo2000>, of bij het International Congress of Historical Sciences, University of Oslo, P.O. Box 1008, Blindern, N-0315 Oslo, Norway. Fax: + 47 22 85 47 00.

Nieuw-Zeeland

De organisatie van de Nieuwzeelandse Historical Association-conferentie met als thema 'Forgotten peoples, missing dimensions' is nog op zoek naar papers. De conferentie wordt van 3 tot 5 December 1999 gehouden in Hamilton (NZ). Informatie: Anna Green (agreen@waikato.ac.nz).

Groot-Brittannië

Re-presenting women is het thema van de jaarlijkse conferentie (12-13 september) die wordt georganiseerd door de Staffordshire University. Iedereen die geïnteresseerd is een paper te presenteren, kan contact opnemen met: Shirley Good, School of Social Sciences & Humanities, Staffordshire University, Stoke on Trent. E-mail: artpe@staffs.ac.uk

Varia

Canada

Atlantis, een vrouwenstudieschrift zoekt voor het speciale nummer 'Whose Canada is it? Immigrant women, women of Colour, citizenship and multiculturalism' bijdragen. De redactie is op zoek naar een verscheidenheid aan theoretische, en interdisciplinaire bijdragen over de status van (migranten)vrouwen in Canada in heden en verleden, de politieke en ideologische processen die gepaard gaan met het opbouwen van een natiestaat, en multiculturalisme als politiek en praktijk. De bijdragen kunnen de vorm aannemen van artikelen, interviews, kunst of literaire essays. Bijdragen dienen voor

15 maart 1999 verstuurd te worden naar Tania Das Gupta en Franca Iacovetta, Institute for the Study of Women, Mount Saint Vincent University, Halifax, NS, Canada B3M 2J6.

Kolonialisme

De papers van de IFRWH-conferentie in Montreal (1995) zijn uitgegeven door de Indiana Press. Nupur Chaudhuri and Ruth Pierson (eds.), Imperialisms, colonialisms and nationalisms: Historicizing gender and race.

Bestuur

De huidige termijn van het IFRWH-bestuur verstrijkt in augustus 2000. Daarom zoekt de Federatie mensen die zich willen nomineren voor de functie van voorzitter, vice-voorzitter, secretaris/penningmeester en als bestuurslid. De voorzitter woont de 'in-between-conferences' bij, de vice-voorzitter de conferentie die wordt gehouden samen met het wereldcongres, en de secretaris draagt zorg voor de nieuwbrief en de financiën van de IFRWH.

Stuur namen, adressen en een kort c.v. naar: Christina Florin

(Christina.Florin@historia.su.se), Dept. of History, University of Stockholm, 10691 Stockholm, Sweden. Fax: + 46 816 7548, of naar: Franca Iacovetta

(iacovett@scar.utoronto.ca), Dept. of History, University of Toronto, Toronto, Ontario, Canada, of naar: Charlotte Macdonald

(Charlotte.Macdonald@vuw.ac.nz), History Department, Victoria University of Wellington, P O Box 600, Wellington, New Zealand. Fax: + 00 644 495 5261.

Finland

Akka-info is een nieuw nationaal project om informatie op het gebied van vrouwenstudies via Internet te verspreiden (in het Engels). Adres: <http://www.helsinki.fi/akka-info/english.html>

Fawcett Library

De Fawcett Library heeft een nieuwe website, die is te bezichtigen op:

<http://www.lgu.ac.uk/fawcett/main.htm>.

Deze bibliotheek zal zich bovendien binnenkort National Library of Women gaan noemen, en zal ook gaan fungeren als conferentiecentrum.

Discussie

Dr Dieltind Huechtker van de Technische Universiteit te Berlijn is een nieuwe discussielijst gestart, met als thema 'Gender and nations/nationalism'. De nadruk ligt op Europa, kolonialisme en anti-kolonialisme van de zestiende tot en met de twintigste eeuw.

E-mail: fng-l-owner@rzr.tu-berlin.de.

Geïnteresseerden kunnen zich ook opgeven bij het list-adres: fng-l@rzr.tu-berlin.de.